ژیلوان شۆڕش محمد صالح

دەفگەرایی و توندوتیژی

چـــاپی یەکـــەم

٢٠١٥

دەفگەرایی و توندوتیژی
نوسینی:ژیلوان شۆڕش محمد صالح
تایپ و هەڵبڕی و دیزاین:ژیلوان شۆڕش محمد صالح
چاپی یەکەم، سلێمانی، ٢٠١٥

وتەیەك

سەرچاوەی ئەم نامیلکەیە لە کتێبی (ریشەو بنچینەکانی توندوتیژیی ئایینی)دەرهاتووە کە لە نوسینی نوسەری بە ناوبانگی کورد(سەروەر عەبدولڕەحمان پێنجوێنی)یە، ئەم لێکۆڵینەوەیە کۆششێکی نوێە بۆ لێکدانەوە و توێژینەوەی دیاردەی (ریشەو بنچینەکانی توندوتیژیی ئایینی)کە نوسەر(سەروەر)بڕوای وایە شێوازێکی ونە لە دوان و نوسینی کوردیدا، چونکە ئەوەی لەو بارەیەوە هەیە زیاتر لە شێوەی وتاری ڕۆژنامەیی و را پۆرتە هەواڵ و شیکردنەوەی بارودۆخێکی هەنوکەیی و هەندێك دروشمدا دەردەکەون، واتە توێژینەوەیەك نین کە ڕەگ و ڕیشەی مێژوویی دیاردەکە بدۆزێتەوەو پەیوەندی نێوان ئێستاو ڕابردووی دیاردەکە دەستنیشان بکات و بە ڕونی قسە لەو کلتورە بکات کە توندوتیژی بەرهەم دەهێنێت..جگە لەوەی ئەو لێدوان و نوسراو وتارە ڕۆژنامەییانەی لەو بوارەدا بەر چاو دەکەون ئەسیری دەستی کۆمەڵێك بیرۆکەی تەقلیدی و ئامادەو پێشوەختن و کۆمەڵێك داب و نەریتیان بە سەردا زاڵە کە کردونیەتە یەك کۆرس بە یەك ئاواز، هۆکاری بنەڕەتیی ئەم حاڵەتەش ئەوەیە زۆربەی ئەو وتراو و نوسراوانە گوتارێکی سیاسین و پاڵنەری حیزبییان لە پشتەوەیە نەك مەعریفی، کە ئەمەش زۆرکات گوتارێکی ڕووکەش و ساختە بەرهەم دەهێنێت، بۆیە هەڵوێستیان لە دەستنیشانکردنی ڕەگ و ڕیشەی توندوتیژی ئایینیدا ڕوون و یەکلایی نیە، واتە نازانن چ لایەنێك تاوانبار بکەن بە بەرهەمهێنانی توندوتیژی، ئایین یان تەنها کۆمەڵێك ئاژاوەگێڕ، ئەگەر ڕاست بڵێین ئایین، ڕوو بەڕووی جەماوەرێکی ئاییندار دەبنەوە کە توندوتیژی و تیرۆر ڕەت دەکەنەوە یان ئەو تۆمەتە ڕەت

دەکەنەوە، ئەگەریش بڵێین گروپە تیرۆرستەکان تەنها کەسانێکی ئاژاوە گێڕو لە ڕێدەرچون، ڕوبەڕوی گوتاری ئەو گروپانە دەبنەوە کە پشت ئەستورە بە بیرو باوەڕو دەقی ئایینی..لێرەدا پێویستە ئەوە ڕوون بکرێتەوە کە چ جۆرێك لە ئایین و ئایینداری توندوتیژی دەهێنێتە گۆڕێ، ئەم لێکۆڵینەوەیەش وەڵامی ئەم پرسیارە دەداتەوە...هەم بۆ پەرەپێدانی هۆشیارییەکی زانستی و هەم بۆ ئاڕاستەکردنی گوتاری دژی توندوتیژی، چونکە پێویستە ئەو گوتارە زاراوەی گونجاوی هەبێت بۆ ناونان و جیاکردنەوەی ئەو ئایین و ئاییندارییەی کە توندوتیژی بەرهەم دەهێنێت، ئەو کاتە ئایینێکی تایبەتی یان شێوازێکی ئاییندار یان ئاڕاستەیەکی ئایینی تاوانبار دەکرێت بە توندوتیژی....بۆ نمونە لە خۆرئاوادا بۆ ناونان و جیاکردنەوەی گروپە ئایینیە توندڕەوەکان ئاماژە ناکرێت بۆ ئایینی مەسیحی)یاخود ئیسلامی)...بەڵکو بە زاراوەیەکی وەکو بنچینە گەری (الأصولیة)ناو دەبرێن و جیا دەکرێنەوە.بەم شێوەیەش دوژمن بە ئاسانی دەستنیشان دەکرێت و ئابڵوقە دەدرێت، لە هەمان کاتیشدا ئەم زاراوە تایبەتیە نا ڕاستەوخۆ سەرکۆنەی ئەو ئایینەش بە گشتی دەکات کە سەرچاوەی ئەو ئاڕاستەو گروپانەیە.

بیرۆکەیەکی تەقلیدی و ئامادەی تر کە بوەتە داب و نەریتێك لە وتارو لێدوانەکاندا دەربارەی توندوتیژی ئایینی، ئەوەیە کە بڕوایەك هەیە بەوەی گروپی ئایینی (توندڕەو)(میانڕەو)لە گۆڕێدا نییەو هەموویان یەك بەرنامەو ڕێبازیان هەیە.نوسەر لەم لێکۆڵینەوەیەدا ڕەگ و ڕیشەی (لاهوتی)ی گروپە تووندڕەوەکانی ڕون کردوەتەوە، بۆ ئەوەی بزانرێت کە ئەو گروپانەی توندڕەوی و تیرۆریان لە جیهانی ئیسلامی هاوچەرخدا هێناوەتە کایە لە بیری ئایینیشیاندا جیاوازن لە گروپەکانی تر، ئیتر سادەکاریە کەسێك وا بزانێت

مادامێك ئایینەكە هەریەك ئایینە ئیتر هەمو شوێنكەوتوانی یەك بیری ئایینیان هەیە و یەك شێوازی ئاییندار یان هەیە، چونكە لێرەدا شێواز و میكانیزمی بیركردنەوەی ئایینی بۆ پۆلێنكردنەكە گرنگە نەك تایتلّ و ناونیشان...بۆیە لە جەماوەری هەر سێ ئایینی (یەهودی) و (مەسیحی) و (ئیسلامی)دا وەكو یەك ئاییندار ی (عەقلانی) و (میانڕەو) و (توندڕەو) هەیە، بۆ نمونە عەقلانییەكانی هەر سێ ئایینەكە پەیوەندی و ئالّ و گۆڕی بیرۆكەو چەمكیان لە نێواندا هەیە، یان بە لای كەمەوە لێكچونێكی زۆریان هەیە، لێرەدا نمونەیەكی جوان هەیە لەسەر ئەم حالّەتە :لە جیهانی ئیسلامیدا سێ ئاڕاستە هەبوە دەربارەی سروشتی قورئان بەو پێیە كە وشە(كلمە)ی خوایە :موعتەزیلە(و شیعە)وتویانە قورعان دروستكراوە و سیفەتی ئەزەلی خوا نییە، ئەشعەریەكان وتویانە تەنها بێژە(لفظ)ەكەی دروستكراوە و واتاكەی ئەزەلیە، حەنبەلیەكانیش (كە پێشینانی وەهابیەكانی ئێستەن)وتویانە هەر دو بێژە و واتای ئەزەلین و دروستكراو نین، بە هەمان شێوە لە جیهانی مەسیحییشدا هەر سێ ئاڕاستەكە هەبوە دەربارەی سروشتی مەسیح بەو پێیە كە وشە(لۆگۆس)ە :ئاڕاستەیەك وەكو(ئەبیونیەكان)وتویانە مەسیح (یەشوعی نازیری)مرۆڤێكی ئاسایی بوە و هیچ بەشێكی خوایی نەبوە، ئاڕاستەیەكی تر (كە بریتیە لە مەسیحیە ئۆرۆپاییەكان :كلّێسای كاسۆلیكی و پرۆتیستانتیەكان)پێی وا بوە كە مەسیح جەستەیەكی مرۆیی و رۆحێكی خوایی هەبوە، ئاڕاستەیەكی تریش(كە پێیان وتراوە تاكسروشتگەرەكان و كلێسا ئۆرسۆدۆكسیەكان دەگرێتەوە)وتویانە مەسیح تەنها سروشتێكی خوایی هەبوە و جەستەكەشی تەنها تارماییەك بوە(هەلّبەتە مەبەستی نوسەر لەم بەراوردە ئەوە نییە بلّێت لە هەموو

لایەنێكەوە ئەنجامی ڕاست و واقیعی دەدات بە دەستەوە، چونكە هەر ئایینێك سروشت و بارودۆخی تایبەتی خۆی هەیە).

لە هەردوو جیهانی ئیسلامی و مەسیحیدا مشت و مڕی سروشتی (قورعان و مەسیح)توند ترین مشت و مڕ بوە و ئازاردان و بەندكردن و دەستبەسەركردنی لێ بوەتەوە و لە جۆری تۆمەت و بەلّگەو بەلّگە كاریەكانیشدا لێكچونێكی زۆر لە نێواندا هەبوە.

لە كۆتاییشدا ئێمە لەم كتێبەی نووسەردا ئاماژە تەنها بە بەشێكی لە كتێبەكەی دەكەین ئەویش بابەتی (دەفگەرایی و توندوتیژی)ە كە لە بەشی چوارەمی كتێبەكەدا لاپەڕە (٨١)دایە.

دەقگەرایی و توندوتیژی

دەقگەرایی (النصوصیە)یاخود پێشینەگەرایی(السلفیە)،ئاڕاستەیەکە لە ئاییندارێدا کە مرۆڤی ئاییندار تێیدا پابەندە بە ڕواڵەت و تێگەشتنی دەقاو دەقی دەقە ئایینیەکانەوە و لە سەر سروت و داب و نەریتی شێوەیی و ڕواڵەتی پێداگری دەکات و خۆی بە نوێنەر و بە جێهێنەری ڕاستەوخۆ و ئەمیندار و ڕاستەقینەی ئایینەکە دەزانێت و شێوازی لێکدانەوە و جێبەجێکردنی چەمکە ئایینیەکان بۆ خۆی قۆرغ دەکات...هەروەها پێداگری دەکات لەسەر ڕەسەنایەتی لە ئاییندا و دژایەتیی هەر گونجاندنێکی بنەماو جێبەجێکردنی ئایین دەکات لەگەڵ ئایین و کولتوری ناوچەییدا. هەروەها لەم ئاڕاستەیەدا مەعریفە هەر ئەوەیە لە ڕواڵەتی دەقەکانەوە دیارە و لە پێشینان و یەکەمینەکانەوە و لە ڕێگەی کەلە پوری دەماودەمەوە وەرگیراوە ئیتر عەقڵ و بارودۆخی نوێ و کاریگەری کولتوری نوێ هیچ ڕۆڵێکی لە ژیان و بیری ئایینیدا نابێت. هەروەکو ئاییندارێ ئەم ئاراستەیە بەوە جیا دەکرێتەوە کە توندوتیژە لە جێبەجێکردنی فەرمان و ڕێسا ئایینەکاندا وەکو ڕوکەشی خۆیان و ئەوە دەبێتە ئامانج و فرمانی هەرە گەورەی

ئەم ئاڕاستەیە بەوەی کە هیچ فرەییەك لە بۆچون و لێکدانەوە و شێوازی ئاییندارێدا وەرناگرێت و ڕێگە پێ نادات، میراتگری ڕاستەوخۆی ئایینی یەکتا پەرستیەو ئاوێنەیەکی ڕونترە بۆ تایبەتمەندیەکانی ئایینی یەکتا پەرستی، گرنگترین بابەتێکیش لە بیری ئایینی ئەم ئاڕاستەیەدا بابەتەکانی خواوەندی تاك و خۆ پارێزیە لە هەر شتێك کە بەلای فرە پەرستیدا بڕوانێت.

ئەم ئاڕاستەیە لە ئیسلامدا لە ئاراستەیەکدا بەرجەستە دەبێت کە ڕەگ و ڕیشەی ڕاستەوخۆی لە بیری ئایینی ئیسلامیدا هەیە، بەلاّم کۆمەڵێك پێشەواو پیاوی ئایینی زیاتر پەرەیان پێ داوە و گەیاندویانە بە ئاکام و ئە نجامە تەواوەکانی و هەندێك لە ئاکار و سروشت و سایکۆلۆجیای تایبەتیی خۆیشیان داوەتێ، ئەم چەند کەسە لە مێژووی ئیسلامدا زنجیرەیەکی پەیوەست و نە پساوە پێك دەهێنن کە بە درێژایی ئەو مێژوە ئەو ئاڕاستە دەقگەرایی و یەکتا پەرستیە توندەی بوژاندوەتەوە و گەشەی پێ داوە.

لەمانە ئێمە تەنها سەرنجی چەند نمونەیەکی زەق و دیار دەدەین:

لەوانە لە نەوەی صەحابەدا عومەری کوری خەتتاب(٤٠پ.ك_٢٣ك.٥٨٤-٦٤٤ز)کە پێش ئیسلام و دوایشی(بێ گومان پێش ئیسلام و پاش ئیسلام لە لایەنی سۆسیۆ-سایکۆلۆجیاییەوە جیاوازیەکی ئەوتۆیان نییە)سروشتێکی توندی هەبوە و نمونەی کارەکتەرێك بوە کە هێزو مامەڵەی توند بەکاردەهێنێت لە پێناوی ڕاستەقینەو بنەماو باوەڕی خۆیدا، هەر چەند یەکێکیشە لە فەرمانڕەوا داد پەروەرەکانی مێژوو، بەلاّم داد پەروەریەکەشی توندی پێوە دیارە، گێڕانەوە ئیسلامییەکان خۆیان ماندوو دەبن لە گێڕانەوەی ئەو دیمەنانەدا کە مرۆڤێك هەڵەیەك دەکات و عومەر داوا لە پێغەمبەر دەکات ڕێگەی بدات لە ملی بدات، دواتریش کە دەبێتە جێ نشین قامچی (درە)ە بە ناوبانگەکەی عومەر هەمیشە ئامادە بوە بۆ تەمێکردنی ئەو مرۆڤانەی هەڵەیان دەکرد، هەر جۆرە هەڵەیەك، هەندێك جار هەڵەکە ئەوە بوە کە کەسێك قورعانی لە(موصحەف)ێکی بچوکدا نوسیوەتەوە، یان کەسێك(بە تایبەتی عەبدواللەی کوڕی و موعاویە)جارێك پۆشاکی جوان و ڕازاوەی لەبەر کردوە، یان گە نجێك بە هێواشی و سستی ڕۆشتوە، یان ژنێك بۆ مردوی

گریاوە، یان کەنیزێك وەکو خانم دەمامکی پۆشیوە، یان کەنیزێك بە کاری با هەندێکی جەستەی دەرکەوتوە، یان کەسێك پرسیاری لێ کروە دەربارەی واتای ئایەتێك لە قورعان ئەمیش بە هۆکارێکی نادیار پێی ناخۆش بوە، ئیتر عومەر بە قامچیەکەی خۆی کە وا دەردەکەوێت هەموو کات پێی بوە، تەمێی کردوە، یان مرۆڤێك هەندێك پرسیاری لێ کردوە دەربارەی هەندێك دەستەواژەی ئالۆزی قورعان یان هەندێك بیروباوەڕی نا ڕۆشن بەلاَم عومەر بە بەڵگەی ئەوەی کە ئەو پرسیارانە گومان و ناکۆکی و مشتومڕ لەناو موسوڵمانانەدا دروست دەکەن سزایەکی توندی بە لیسی پەلی دار خورما بۆ ئەو مرۆڤە بڕیوەتەوە. .گومانیشی تیا نییە کە ئەم شێوازی مامەڵەیە دەبێتە نمونەو مۆدێل و پێشەنگ لە ئیسلامدا بە گشتی و لە ئاڕاستە دەفگەراییەکاندا بە تایبەتی.

کەسێکی تر لە نەوەی صەحابەدا عەبدوڵڵای کوڕی عومەری خەتابە، کە زیاتر ناسراوە بە (ابن عمر)(١٠پ.ك-٧٣ك-٦١٣-٦٩٢ز). ئەم کەسە هەرچەند هیچ دەسەلاَتێکی لە دەستدا نەبوە و ڕۆڵێکی ئەوتۆی لە بەڕێوەبردندا نەبوە، بەلاَم سەرقاڵی باس و خواسی فەرمودەو فیقهی ئیسلامی بوە و لەم ڕێگەیەوە کاریگەری خۆی بەجێ هێشتوە. بۆ نمونە ئەو گێڕانەوە ئیسلامییانەی کە گوێگرتن لە مۆسیقا(هەتاکو شمشاڵی شوان)قەدەغە دەکەن دەگەڕێنەوە بۆ ئەم کەسە، وە دوریش نییە ئەم قەدەغە کردنە لە سروشت و سایکۆلۆجیای خۆیەوە هاتبێت، یان کەسێك چیرۆکەکەی ساز کردبێت و کەسێتی ئیبن عومەری بە گونجاو زانیوە بیداتە پاڵی، ئەم گێڕانەوەی عەبدوالله‌ی کوری عومەر و بەڵکو کەسێتی خۆیشی یەکێکە لە پێشەنگ و نمونە بالاَکانی گروپ و کۆمەڵە ئیسلامیە توندڕەوەکان.

کەسێکی تر کە لە لایەنی میلیتاری و جیهادیەوە نمونەو مۆدێلێکی توندڕەوی بەرهەم هێناوە، خالیدی کوڕی وەلیدە(٢١ك، ٦٤٢ز، مردوە)، کە ناسراوە بە شمشێری لە کالان دەرهاتوی خوا، ئەم کەسە بەبێ جیاوازی لە نێوان قۆناغی پێش موسوڵمان بوونی و دوای موسوڵمانی بوونیدا جەنگاوەرێك بوە کە خۆی کردوتە ئامرازی کوشتن و ڕووخاندن. . پێش موسوڵمان بوونی بە تایبەتی لە جەنگی ئوحود دا خوێنێکی زۆری موسوڵمانانی ڕشتوە، دوای موسوڵمان بونیشی وەکو هێزێکی تایبەتی لە بەرژەوەندیی دەسەلاَتێکی نوێ هەمان ڕۆڵی بینیوە، دواتریش زۆربەی جەنگەکانی هەڵگەڕانەوە(الردە)لە سەردەمی ئەبو بەکردا و (فتوحات)ی سەردەمی عومەری کوڕی خەتاب بە ئەمیرایەتیی ئەو چوون بە ڕێوە. . . .لە جەنگ و ڕووبەڕووبونەوەکاندا ستراتیج و تاکتیك و پیلانی ئەو هەر کوشتن بوە، کوشتنی دیل یان پەنا دراو(ئەوەی چەك دادەنێت و پە یمانی پێ دەدرێت ژیانی پارێزراو بێت)، ئەوەش راستەوخۆ دوای گرتنەوەی مەککە، بە پێی گێڕانەوەکان پێغەمبەر خالید دەنێرێت بۆ بانگەشەی ناوچەکانی تر، ئەویش لەگەڵ هێزێکی زۆردا دەچنە ناوچەیەك کە شوێنی خێڵی(بنو جزیمە)یە و بە خەڵکەکە دەڵێت: هەموو خەڵك موسوڵمان بون و ئێوەش چەك دانێن و خۆتان بدەن بە دەستەوە، ئەوانیش باوەڕی پێ دەکەن و چەك دادەنێن، خالیدیش بە بێ وەستان فەرمان دەدات پەلاماریان بدەن و ژمارەیەکی زۆریان لێ دەکوژرێت، کاتێك هەواڵەکە دەگاتەوە بە پێغەمبەر، بەریبونی خۆی لە کارەکەی خالید رادەگەیەنێت:(الا لهم إنني أبرأ إليك مما صنع خالد)، پارەیەکی زۆریش بە عەلیدا دەنێرێت بۆ قەرەبووکردنەوەی خوێنەکان و زیانەکان، وەکو نمونەیەکی تری ئەم کارەش کەسێکی موسوڵمانی لە خێڵی (تمیم)کوشتوە بە ناوی (مالك بن نویرە)کە

خالید بە هەڵگەڕاوە (مرتد)ی داناوە بۆیە دەیکوژێت و ژنەکەشی مارە دەکاتەوە، ئەو کەسەش بە یەکێك لە صەحابە دەژمێردرێت، ئەبوبەکر و عومەریش لەسەر ئەم کارە بە توندی سەر زەنشتی خالید دەکەن بەڵام لە کۆتاییدا ئەبو بەکر لێی خۆش دەبێت، ئەوەی کە واتایەکی زۆری هەیە و بۆ باس و خواسەکەی ئێمە گرنگە ئەوەیە کە خالید لەگەڵ ئەمانەدا شاکارێکی تریشی بۆ خۆی تۆمار کردوە کە ئەویش شکاندن و ڕوخاندنی هەندێك لە بتەکانی نیمچە دوورگەی عەرەبییە...

ئینجا لە سەردەمی گەشەکردنی ڕێبازە ئیسلامییەکان و قۆناغەکانی تری مێژووی ئیسلامیدا کۆمەڵێك پێشەوای ئایینی تر ئاراستە دەفگەراییەکانیان پەرە پێداوە و بناغەیان چەسپاندوە، لێرەدا لەسەر سێ دامەزرێنەر و بناغە دانەری ئەم ئاڕاستە دەفگەراییە لە ئیسلامدا هەڵوێستە دەکەین کە دوا بە دوای یەك هەنگاوەکانی یەکتریان تەواو کردوە، ئەوانیش (ئیبن حەنبەل)و(ئیبن تەیمییە)و(ئیبن عەبدولوەهابن).

ئیبن حەنبەل

کەسێکی زۆر کاریگەر و پێشەنگ لە ئاڕاستەی دەفگەراییدا ، پێشەوا ئەحمەدی کوڕی حەنبەل(ابن حنبل)(٧٨٠-٨٥٥ز)کە دامەزرێنەری ڕێبازی فیقهی حەنبەلیە و ناسراویشە بە پێشەوای ئەهلی سوننە لە بیرو باوەڕدا، ڕێبازی فیقهیی ئیبن حەنبەل رێبازێکی قورسکار و توندە و بە دەگمەن لە دەرەوەی کۆمەڵگای عەرەبیدا بڵاو بوبێتەوە و ڕەنگە بە درێژایی مێژووی ئیسلامی تەنها بنەماڵەی سەعودیەکان کردبێتیان بە ڕێبازی دەسەڵات.

لە کاتێکدا بۆ نمونە ڕێبازی حەنەفی زۆربەی دەوڵەتە ئیسلامییە نا عەرەبەکان کردویانە بە ڕێبازی ڕەسمی بە شێوەیەك ناسراوە بە ڕێبازی سوڵتانی، تاکە ڕێبازێکیشە کە ڕێگەی داوە نوێژ بە زمانی تر بخوێنرێت یان خەلیفە لە عەرەب نەبێت.

ئیبن حەنبەل لە خۆیدا کەسێکی زۆر توند و رواڵەتبین و سادەکار و دەفگەرا بوە و ئەوەی لە دەقدا بە ڕاشکاوی نەهاتبێت بە هەڕەشەی کوشتنیش ئامادە نەبوە بیڵێت، بۆ نمونە لەو کێشەیەدا کە ناسرا بە کێشەی (خلق القران)هەرچەند تووشی ئەشکە نجەدان هات ئامادە نەبوو بڵێت قورعان دروسکراوە لەبەر ئەوەی ئەو دەستەواژەیە لە دەقەکاندا نەهاتبو، هەروەکو لە ژیانی خۆیشیدا لە جێبەجێکردنی فەرمانە ئایینیەکان و دنیا نەویستیدا ستەمی لە خۆی کردوە و بارێکی قورسی داوە بە سەر خۆیدا و بە سەر ئەوانەشدا کە دەیکەنە نمونە و پێشەنگی خۆیان....سەرچاوەکانی بیری فیقهیی ئیبن حەنبەل تەنها دەق و گێڕانەوە بوە، ئیتر کۆمەڵێك ڕێساو ڕێ و شوێنی عەقلیی وردی لەلا گەڵاڵە نەبوە بۆ مامەڵە کردن لەگەڵ دەقەکاندا ، بۆیە تا ئەم چرکەیەش کاڵ و کرچی و سادەیی و پێنەگەشتویی بە ڕێبازی حەنبەلیەوە دیارە کە ئەمەش کاریگەری رونی لە عەقڵی ئیسلامی نوێدا بە جێ هێشتوە، ئیبن حەنبەل زیاتر دەبێت وەکو فەرمودەبێژ(محدث)ێك پۆلێن بکرێت، (کە دەڵێت گوایە ملیۆنێك فەرمودەی زانیوە و هیچ دەقێکی فیقهیی تێرو تەسەلی بە جێ نەهێشتوە، بەڵام هەندێك نامیلکەی نوسیوە لە بواری بیرو باوەڕدا و بۆ ڕەتدانەوە و بە گومڕادانانی کۆمەڵە ئیسلامییەکانی تری وەکو ئەوانەی دوژمنەکانیان ناویان ناون(الجهمیه)و(القدریه)و(المعطلة)....

(ئەمە بەلای کولتوری عەرەبیە، حیکایە تخوانێك نەخشە و سنور دادەنێت بۆ بیرکردنەوەی خەڵك)...جگە لەوەی کۆمەڵێك شوێن کەوتەی هەبون کە زۆر قسە و بیرو باوەریان بە نارەوا داوەتە پاڵی و زیاتر بیرو باوەڕەکانیان رواڵەتیترو توندتر کردوە، هەتاکو دەڵێن ئەو کتێبەش ئاماژەی بۆ کرا (الرد علی الذنادقة و الجهمیة)شوێنکەوتەکانی نوسیویانەو داویانەتە پاڵی، بە تاییەتی (الذهبي)(١٢٧٤-١٣٤٨ز)ئەمانە دووپات دەکاتەوە ، لە ڕاستیدا ئیبن حەنبەل نمونە و پێشەنگی بالایە بۆ هەمو کەسێتی و گروپێکی دەفگەرا و توندوتیژو مێملی رەتکردنەوە و بە گومڕادانانی بەرامبەر.

ئیبن تەیمییە

کەسێکی تر کە شوێنکەوتە و نوێکەرەوە و فراوانکەری ڕێبازی حەنبەلیە، (ئیبن تەیمییە)(١٢٦٣-١٣٢٨ز)یە ،کە شوێنپێی ئیبن حەنبەلی هەڵ گرت لە فیقهیی فەرمودەبێژەکاندا کە فیقهێکە هیچ ڕۆڵێکی عەقڵی تێدا نیە و لە بیرو باوەڕی پێشینان (السلف)دا کە بیرو باوەڕێکە تەنها دووبارە کردنەوەی رواڵەتی دەقەکانەو ئیبن تەیمییە لەمەوە زیاتر تێگەیشتنێکی رواڵەتی و هەستی و بەرجەستەی پەرە پێدا بۆ ئەو دەقانەی کە لە خوا دەدوێن و بە ڕواڵەت شتی بەرجەستەی دەدەنە پاڵ وەکو دەست(ید)و پێ(رجل)و لاق(ساق)و رو(وجە)و چاو(عین)و دابەزین(نزول)و چونە سەر تەخت(عرش)و بونی لە سەرەوەی بونەوەر، بە شێوەیەك بیری ئایینی ئیبن تەیمییە نزیك بوەوە لە بیری ئایینی ئەنسرۆپۆمۆرفیستەکان(المشبهە)یا خوود (الحشویە)ئەوانەی خوا لە شێوەی مرۆڤدا وێنە دەکەن،کە ئەم جۆرە لە بیری ئایینی پێشتریش لە ناو بەشێکی حەنبەلیەکاندا بوە،کۆمەڵێکی تریشیان بە (الکرامیە)ناسراون..هەتاکوو

گەشتیاری مەغریبیی بەناوبانگ(ابن بطوطة)(١٣٠٤-١٣٧٨ز)لە گەشتنامەکەیدا و (ابن حجر العسقلانی)(١٣٧٢-١٤٤٩ز)لە (الدرر الکامنە)دا دەگێڕنەوە کە ئیبن تەیمییە لە مزگەوتی گەورەی دیمەشق لەسەر مینبەر وتاری خوێندوە و باسی لە چەمکی دابەزینی خوا بۆ ئاسمانی هەرە نزیك (السماء الدنیا)کردوە کە لە فەرمودەیەکدا هاتوە،ئینجا چەند پلەیەك لە مینبەرەکە هاتوەتە خوارەوە و وتویەتی چۆن من دادەبەزم ئاوایش خوا دادەبەزێت:(ینزل کنزولی هذا)جگە لەوە (ابو حیان)(١٢٥٦-١٣٤٥ز)لە (البحر المحیط)و(النهر الماد)داو(حاجي خلیفة)(١٦٠٨-١٦٧٠)لە (کشف الظنون)دا گێڕاویانەتەوە کە ئیبن تەیمییە لە کتێبی (العرش)ی خۆیدا نوسیویەتی کە خوا لەسەر (الکرسی)(البقرە:٢٥٥)دا دەنیشێت و جێگەیەکیشی هێشتۆتەوە بۆ پێغەمبەر لە سەری دانیشێت،ئەمە ئەگەر ڕاستیش نەبێت نامۆ نییە بە تێگەیشتنی ڕواڵەتیی ئیبن تەیمییە بۆ چەمکی تەخت(العرش)و چونە سەر تەخت لەلایەن خواوە کە بە ئاشکرایی لە (منهاج السنە)دا ڕایدەگەیەنێت، لە کاتێکدا زۆربەی کۆمەڵە ئیسلامیەکانی هاوچەرخی ئەو بە شێوەی ئاوەڵ واتا(مجاز)ئەم دەق و دەستەواژانەیان لێك دەدایەوە، بەلام ئیبن تەیمییە پێی وایە ئەگەر کەسێك ئەو دەقانە بە ئاوەڵواتا بزانێت و پێی وابێت خوا، بۆ نمونە دەستی نییە ئەوە بێباوەڕیە ،ئەم تێڕوانین و تێگەیشتنە رواڵەتیەش کاریگەری تەواوی دەبێت لەسەر هەموو بوارەکانی تری کولتور، چونکە تێڕوانین بۆ خوا پاڵنەرێك یان ئاراستەکەرێکی بنەڕەتیی کولتور و شارستانێتیی مرۆڤە یان بە لای کەمەوە نیشاندەر(مؤشر)ێکە، جگە لەوەی کە ئەم تێگەیشتنە رواڵەتییە بۆ دەق لە هەموو بوارەکانی تر بیری ئایینی و مامەڵەی ئایینیدا رەنگ دەداتەوە.

هەروەها ئیبن تەیمییە زیاتر چەمکی یەکتاپەرستی تیۆریزە کرد و پەرەی پێ دا بە شێوەیەك کە بە پێی یەکتاپەرستیەکەی ئەو زۆربەی موسوڵمانانی هاو چەرخی خۆی لە یەکتاپەرستی دەرچبوون، ئەوەش لە ڕێگەی دابەشکردنی یەکتاپەرستیەوە بۆ دوو ئاست، یەکەمیان یەکتاپەرستی پەروەردگارێتی (توحید الربوبیە) واتە باوەڕ بە تەنها پەروەردگارێك بۆ هەموو بونەوەر کە ئەو دەڵێت ئەم ئاستە لای فرە پەرستەکانی مەککەیش هەبوە، دوەمیان یەکتاپەرستی پەرستراوێتی (توحید الالوهیە) واتە تەرخانکردنی هەر جۆرە کارێك کە بۆنی پەرستنی لێ بێت بۆ ئەو پەروەردگارە تەنهایە کە ئەو دەڵێت خەڵك ئاگاداری ئەم ئاستەی یەکتاپەرستی نین... ئەم دابەشکردنە بەم شێوە و زاراوەیە پێشتر لەناو موسوڵماناندا نەبوە و داهێنراوی ئیبن تەیمییە بو بۆ توندکردنەوەی پشتێنەی یەکتاپەرستی بۆ ئەوەی هەموو دیمەنێکی فرە پەرستی جیا بکاتەوەو ڕیشەکێش بکات، ئەوەی جێی سەرنج و نیگەرانییە ئەوەیە کە ئەم دابەشکردن و زاراوەیە لە زۆربەی نوسراوە نوێیەکانی ئەهلی سوننەدا لە بواری بیرو باوەڕدا بەرچاو دەکەوێت، ئەم زاراوە و دابەشکردنەش ناو دەنێن (عەقیدە) و بوەتە مۆدیلی نوێی بیرکردنەوەی ئیسلامی، ئیبن تەیمییە بە پێی ئەم دابەشکردن و ڕێسایە گەلێك جۆری پەرستش و نزاو پاڕانەوەی موسوڵمانانی سەردەمی خۆی بە فرەپەرستی (الشرك) لە قەڵەم دا، ئەوەش وەکو تکاکاری (التوسل) بە پێغەمبەر و هاوەڵان و پیاوچاکان (دوای مردنیان)، هەروەها سەردان و پیت و فەڕوەرگرتن لە نزرگەو مەزارگەکان و نوێژکردن و نزا کردن لە نزیك گۆڕەکان و داب و نەریتی هەڵکردنی چراو دانیشتن لەسەر گۆڕەکان، هەروەها سەفەر کردن بۆ شاری مەدینە بۆ سەر گۆڕی پێغەمبەر، هەروەها گەلێکی تر لە داب و نەریت و سروت و شێوازەکانی ئەهلی

تەصەوف، ئەمانە کۆمەڵێك داب و نەریت بوون کە باو بوون لە ناو موسوڵماناندا پێشەواو پیاوانی ئایینی پەسەندیان دەکرد بەڵام ئیبن تەیمییە هات و ئەمانەی هەمووی قەدەغەکرد، ئەوەش نەك وەکو ئامۆژگاری و هۆشیارکردنەوەی خەڵك بەو پێیە کە ئەوانە کۆمەڵێك کردەوەی فۆلکلۆریانەو دواکەوتوین، بەڵکو بە دابەشکردن و ناووناتۆرەی ئایینی ڕوبەڕووی ئەو کردەوە باوانە بوەوە و ئەوانەی هەموو بە فرە پەرستی و کاری نا پەسەند و گوناە و تاوان لە قەڵەم دا، کە ئەمەش زۆربەی موسوڵمانانی ئەو ڕۆژگارەی دەگرتەوە، تا وای لێهات فیقهزان و پێشەوا ئایینیە شافیعییەکان ڕوبەڕووی بوونەوەو بە نوسین و بە نامەی تایبەتی، وەکو گلەیینامە دۆستانەکەی (الزهبی) وەڵامیان دایەوە و هەتاکو وانە وتنەوەی لێ قەدەغەکرا و چەند جارێکیش بەند کرا، لە کۆتاییشدا بە فتوای دادوەری هەر چوار ڕێبازە فیقهیەکە لە بەندیخانە (القلعە) لە دیمەشق بەند کراو سەرەنجام هەر لەو بەندیخانەیەش نەخۆش کەوت و مرد.

جگە لەمانەش ئیبن تەیمییە بە توندی دژی ئەهلی تەصەوف و شێواز و بیروباوەڕە تایبەتەکانیان وەستایەوە، بە تایبەتی موتەصەویفی وەکو ئەبولحەسەنی شازیلی (١١٩٦-١٢٥٨ز) و عەفیفی تەلەمسانی (١٢١٩-١٢٩١) و موتەصەوویفی شاعیری وەك ئیبن فاریز (١١٨٠-١٢٣٤ز) و موتەصەوفی فەیلەسوفی وەکو ئیبن سەبعین (١٢١٦-١٢٧٠ز) و موتەصەوفی عاشیق و عاریفی وەکو ئیبن عەرەبی (١١٦٥-١٢٤٠) کە بە تەواوی لەگەڵ ئیبن تەیمییەدا پیچەوانەو دژی یەکتر بوون، ئەوەش هەمووی بە هەڵمەتی بە گومرادانان و دژایەتیکردنی ئایینی و هەموو ئەوانەی بە بێباوەڕو گومڕا مسقوف (ملحد) دادەنا، کتێبێکیشی بۆ کوفراندنی ئیبن عەرەبی داناوە بە

ناوی(ما تضمنه فصوص الحكم من الكفر و الإلحاد والحلول و الاتحاد)لە سەر تەریقەتی (ئەحمەدی)یش نوسیویەتی بە ناونیشانی (كشف حال المشايخ الأحمدية و أحوالهم الشيطانية).

بە گومڕا دانانی كۆمەڵە ئیسلامییەكانی تری وەكو شیعەو ئەوانی تریشدا ئیبن تەیمییە هیچ گومان و دوو دڵیەكی نەبوو، لەم بارەیەوە گەلێك كتێبی نوسیوە بە ناوەكانی(مختصر في كفر النصيرية)و(في جواز قتل الرافضة)و(رد على الروافض في الإمامة على ابن مطهر)، بەڵكو هەستیاری و دژایەتییەكی تایبەتی بەرامبەر شیعەو ئەهلی بەیت هەر لە علی (٤٠ك، ٦٦١ز)و حوسەین(٦١ك-٦٨٠ز)ەوە هەتاكو شیعەكانی سەردەمی خۆی، لە بەرامبەری ئەوەوە پێی ناخۆش بوو بە خراپە باسی دیكتاتۆری پراگماتیست و رەفتار و ماكیاڤیللیی وەكو موعاویە(٦٠-٦٨٠ز)و خوێن ڕێژو گەندەڵی وەكو یەزیدی كوڕی (٦٤ك-٦٨٣ز)بكرێت، نا ڕاستەوخۆ دەڵێت عەلی بۆ سەرۆكایەتی جەنگاوە نەك بۆ ئایین كاتێك لەگەڵ موعاویەدا جەنگاوە و ویستویەتی خۆی بەرز بكاتەوە لە زەویدا كە دەڵێت ئەمەش ئاكار و ڕەوشتی فیرعەونە، هەروەكو پێی وابوو علی لە (١٧)بابەتدا هەڵەی كردوە كە لە هەموویاندا پێچەوانەی دەقی قورعان بوە، هەروەها دەیوت علی حەزی لە پلەو پایە بوە و چەند جار هەوڵی داوە بۆ خیلافەت و دەستی نەكەوتوە و دەستخەڕۆ بوە، هەروەها دەیوت علی بە منداڵی موسوڵمان بوە و موسوڵمانبونی منداڵیش دروست نیەو دانامەزرێت، هەروەها پێی وابوو حوسەین بە شۆڕشەكەی بە سەر ئومەویەكاندا كارێكی خراپ و هەڵەی كردوە و بیانو و بەهانەی بۆ یەزید دەهێنایەوە و پاكانەی بۆ دەكرد، كتێبێكیشی تایبەت لەم بارەوە نوسیوە بە ناوی(قاعدة في فضل معاوية و في ابنه يزيد و أنه لا يسب)واتە ڕێسایەك دەربارەی پلەو پایەی

موعاویەو دەربارەی یەزید و ئەوەی كە نابێت جوێن بە یەزید بدرێت واتە نەفرەتی لێ بكرێت..

ئەمانەش پێویست ناكات بە بە بەڵگەی تایبەتی بیسەلمێنین كە ئیبن تەیمییە وای وتوە و نوسیوە چونكە ئێستا ئەوە بیروڕای هەموو كەسێكی سەلەفی و وەهابییە، بۆیە لە ڕاستیدا ئیسلامی سوننیی ئێستە ئیسلامی ئومەویەكانە، ئەگەر چی ئەمەویەكان ئیسلامیان تەنها وەكو ئامرازێك بۆ سەپاندنی دەسەلات و فریودانی رەشە خەڵك بەكار هێناوە، ئیبن تەیمییەش بە شێوەیەك داكۆكی لە سەر ئەمەوییەكان دەكات و ڕەخنەو توانج دەگرێت لە علی و حوسەین و شیعە كە وەكو كەسێتییەكی ئەمەوی دێتە پێش چاو، لەم بارەیەشەوە ئیبن تەیمییە پەیوەندیەكی نا ڕۆشنی بە شوێنكەوتەكانی كەسێتییەكی نا ڕۆشنەوە هەیە كە دامەزرێنەری تەریقەتی(العدوية)یە، بە ناوی(عدي بن مسافر الاموي)(٤٦٧-٥٥٧ك، ١٠٧٣-١١٦٢ز)كە لە (بيت قار)ی نزیك (بعلبك)ی لوبنان لە دایك بوە و ماوەیەكیش لە مەدینە ژیاوە و لە بەغدادیش خوێندویەتی و پاشان چوەتە ناوچەی هەكاری و لەوی خەڵوەتگەی هەبوە و خەڵكێكی زۆری ناوچەكە شوێنی كەوتون و هەر لەوێ كۆچی دوایی كردوە و مەزارگای لە(لالش)ە...دواتریش وا دەردەكەوێت یەزیدیەكانی ناوچەكە كردویانە بە پێشەوایەكی خۆیان و ، جگە لە (جیلوە) (الجلوه الاصحاب الخلوه)كتێبی(موصحەفی رەش)یان داوەتە پاڵی، یان شوێنكەوتەو موریدەكانی دواتر لەگەڵ یەزدیەكاندا تێكەڵ بوون و تێكەڵەیەك لە تەریقەتی عەدەوی و ئایینی یەزدی پێك هاتوە، رەنگە شێخ عەدی بۆ خۆیشی ڕێبازی خۆی لە تەصەووفدا لەگەڵ داب و نەریتی یەزدیدا گونجاندبێت، بە پێی داب و نەریتی یەزدی و نوسراوە مێژوییە كلاسیكیەكان ئەم كەسە بە

بنەڕەت ئەمەوی بوە و ڕەچەڵەکی دەچێتەوە سەر(مەڕوانی کوڕی حەکەم)و گوایە ڕشتەی ڕەچەڵەکی بەم جۆرەیە(عدی بن مسافر بن اسماعیل بن موسی بن مروان بن الحسن بن مروان)، لێرەوە نەوەی شێخ عەدیش بە ئەمەوی ناوبراون و بە پێی هەندێك هەواڵی مێژویی هەندێك جار تۆمەتبار کراون بە شۆڕش بۆ زیندوکردنەوەی دەسەڵاتی ئەمەوی، ئینجا نیشانەیەکی (ئەمەوی بوون)یش لە سەردەمانی دواییدا بریتی بوە لە داکۆکی لە (یەزید)ی کوڕی (موعاویە)لە بەرامبەر نەفرەت لەعنی عەلەوی و عەباسیەکاندا، بۆیە ناوی(یەزدی)لەگەڵ ناوی(یەزیدی)ئەمەویدا تێکەڵ کراوە، واتە لە بنەڕەتدا لە بیروباوەڕی یەزدیەکاندا وشەی(یەزد)یاخود(یەزدان)(لە یەزەتەی ئاڤێستاییەوەیە)بەکار هاتوە و پاشان بە هۆی پەیوەندی بنەماڵەی شێخ عەدی بە ڕەچەڵەکی ئەمەوییەوە(کە دڵنیا نین ئەم پەیوەندیە تا چ ڕادەیەك مێژوییە)یان لە بەر ئەوەی گوایە بەشێك لە خەڵکی هەکاری لە بنەڕەتدا کۆمەڵێکی ئەمەوی بوون (پێش شێخ عەدیش)و دوای شکستهێنانیان لەبەر دەم هەڵمەتی عەباسییەکاندا لەو ناوچەیە جێگیر بوون، لەگەڵ ناوی عەرەبی (یەزید)دا تێکەڵ کراوە، جگە لەوەی کەسێتی یەزید یان پیرۆز کردوە و لە شێوەی(سوڵتان ئێزید)دا، کە پیاوانی ئاینی و هەندێك لە ڕۆشنبیرانی ئایینداری یەزدی تا ئێستاش سورن لەسەر ئەوەی کە ئەوە مەبەست یەزیدی کوڕی موعاویەیە، ئەگەر نا ئاینی یەزدی پاشماوەیەکی ئایینی میسراییە وەکو ئاینێکی ئێرانی کۆن، بەو پێیە کە پەرستشی میسرا گرنگترین و بلاوترین پەرستش بوە لە ئایینە ئێرانیە پێش زەردەشتیەکەدا، ئینجا ئاینی یەزدی لە ناوچەکانی موسل و دیار بەکر و حەلەب و ئەرمەنستان و ناوچەی قەوقاز و هەندێك ناوچەی ئێراندا بلاو بوەوە، کە ئەم ناوچانەش هەمان مەودای بلاوبونەوەی ئایینی

میسرایین لە سەرەتادا(بە تایبەتی ئایینی میسرایی لە قۆناغێکی زوودا ئاینی دەوڵەتی میتانی بوە لە دەوروبەری ١٤٠٠پ.ز.دا، دواتریش ئاینی زەردەشتی (ستانداردی سەردەمی ساسانیەکان)و ئایینی مانی و مەسیحی نەستۆری و هەتاکو ئایینی یەهودی و دواتریش ئیسلام(بە تایبەتی ڕێبازی شیعە)، سەرباری کولتور و داب و نەریتی ئایینی عێراقی دێرین، کاریان کردوەتە سەر ئاینی یەزدی و دیمەنێکی فرە چینیان پێ بەخشیوە، بە هەر شێوەیەك بێت گرنگ ئەوەیە ئیبن تەیمییە نامەیەکی دۆستانەی گەرم و گوڕی بۆ شوێنکەوتوانی شێخ عەدی ناردوە کە بە (المنتسبین الی السنه والجمماعه)ناویان دەبات و لە(الوصیه الکبری)کەیدا نامەکەی تۆمار کردوە و شێخ عەدییش بە(العارف القدوه)ناو دەبات... جا هەندێك دەڵێن ئەمە پەیوەندیی ئیبن تەیمییە بە یەزدیەکانەوە دەسەلمێنێت، بەلام دور نیە ئەوەی سەرنجی ئیبن تەیمییەی راکێشاوە تەنها ئەو روکارە ئەمەویە بێت کە ناو و کۆمەڵەی شێخ عەدی هەیەتی(جگە لەوەی ڕەزامەندی ئیبن تەیمییە لە بیروباوەڕی خودی شێخ عەدی نیشانەی ئەوەیە کە تەریقەتی عەدەوی تەریقەتێکی ئیسلامی پوخت بوە و دەکەوێتە پێش هاتنە کایەی هەر دوو کتێبی جیلوە و موصحەفی رەش).. لەگەڵ ئەمانەیشدا بە پێی گوتەی (الصفدی)یەکێك لە دانراوەکانی ئیبن تەیمییە بۆ ڕەتدانەوەی بیروباوەڕی بنەماڵەی شێخ عەدیە بە ناوی(بطلان ما یقوله اهل بیت الشیخ عدي)بابەتەکەش بە گشتی ئاڵۆزە و ڕۆشن نیە، ئەم چەند دێڕەش لە هیچی بە تەواوی دڵنیا نین.

هەروەها ئیبن تەیمییە لە نوسراوەکانیدا خوێندنەوە و لێکۆڵینەوەی فەلسەفەی یۆنانی(کولتوری جیاواز)ی بە کارێکی تاوان دا دەناو فەیلەسوفی

وەکو پلاتۆن(افلاتون)و ئەریستۆتێلیس(ئەرستۆ)ی بە بتپەرست و جادو گەر ناو دەبرد، تەنها ناوی ئەو دوانەشی دەزانی ،ئەوەی جێگەی گاڵتەیە ئەوەیە ئیبن تەیمییە بۆ قەدەغە کردنی لۆجیکیش کتێبێکی باشی نوسیوە،کە هەندێك وتویانە بۆ خۆیشی نازانێت دەڵێت چی،هەروەکو بۆ قەدەغەکردنی (کیمیاگەری)یش کتێبێکی نوسیوە بە ناوی (الکیمیاء و تحریمها و لو صحت راجت)، سەبارەت بە هەڵکەوتوەکانی فەلسەفەی ئیسلامی وەکو ئیبن سینا(٩٨٠-١٠٣٧ز)و غەزالی (١٠٥٨-١١١١ز)و سیۆلۆجیا(علم الکلام)ی ئیسلامی، وەکو ئەبولەعالی جوەینی(١٠٢٨-١٠٨٥ز)و فەخرود دینی رازی(١١٤٩-١٢٠٩ز)، ئیبن تەیمییە ئەمانەشی هەموو بە گومڕاو لە ڕێدەرچوو دەزانی.

بە کورتی ئیبن تەیمییە دوژمنی هەمو فرەیی و هەمەڕەنگی و جیاوازی و دەوڵەمەندییەکی کولتوری بو،گومانی تێدا نیە کە سەرچاوەیەکی توندوتیژی بیروڕاکانی ئیبن تەیمییە توندوتیژی سروشت و کەسێتی و سایکۆلۆجیای خۆیەتی. ئەوانەی لێی نزیك بون، وەکو (الزهبی)و(الصفدی)، دەگێڕنەوە کە سروشتێکی توندی هەبوە و تورە بوە و هەمیشە دڵی بەرامبەرەکانی ئێشاندوە، بەمەش هەم دوژمنی بۆ خۆی دروست کردوە و هەم وای کردوە قسەی لێ وەرنەگیرێت، هەتاکو لە منداڵیش لە مشت و مڕێکدا بەزاندویانەو بەڵگەیەکیان لە کتێبێکدا پیشان داوە،کە بەڵگەکە دەبینێت و هیچی پێ نامێنێت لە تورەییدا کتێبەکە دەدات بە زەویدا ، هەروەکو دواتریش چەندین جار گوێی خەڵکی با داوە لەسەر بابەتە ئاینیەکان،ئەم لایەنەی کەسێتی ئیبن تەیمییە بەوە لێك دراوەتەوە کە لە تەمەنی شەشساڵیدا ساڵی(٦٦٧ك)سوپای تەتار دێنە سەر شارەکەیان (حران)و بە شەو ئاوارە دەبن و سەر ڕێ دەکەون و باوکی لەگەڵ دو برایدا رزگاریان دەکات و دەیانباتە

دەڤگەرایی‌و توندوتیژی ژیلوان شۆڕش محمد صالح

دیمەشق...ئەم ڕووداوە ڕەنگە کاری لە سایکۆلۆجیای ئیبن تەیمییە کردبێت و ئاکارێکی توندی دابێتێ..ڕەنگە کاریگەری ئەم ڕوداوەی منداڵی ئیبن تەیمییە لە هەڵوێستێکی تایبەتیدا ببینینەوە، ئەوەش کاتێك هەمان سوپای تەتار لە دیمەشق نزیك بوەوە، ئیبن تەیمیە وکو زانا ئایینیەکانی تر لەگەڵ هێزەکانی (الناصر ابن قلاوون)دا رای نەکرد و دیمەشق بەجێبهێڵێت، بەڵکو مایەوە و دەستی کرد بە خوێندنەوەی وتاری بەجۆش بۆ هەڵنانی هاولاتیان بۆ جیهاد و بەرگری و بەسەر جەنگاوەرەکاندا دەگەڕا و دەقەکانی بۆ دەخوێندنەوە و وەرەی بەرز دەکردنەوە، دواتریش لەگەڵ کۆمەڵێك لە پیاو ماقولانی شار چو بو گفت و گۆ لەگەڵ(غازان)سەرۆکی تەتار و بە توندی قسەی لەگەڵ کرد بە شێوەیەك خەریك بو بکوژرێت و بەمەش ناوبانگی رۆشت، کاتێکیش ساڵی(١٣٠٠ز، ٧٠٠ك)گەیشتە شاری قاهیرە خەڵکی وڵاتی هەڵ نا بۆ جیهاد و قسەی رەقی بە سوڵتان و ئەمیرەکان وت لەسەر کەمتەرخەمی لەو بارەیەوە، بەم شێوەیەش ئیبن تەیمیە بوە نمونەی یەکەم بۆ فیقهیی سیاسی و پێشەوای ئاینی ڕێکخەری هەڵمەتی جیهاد و قافڵەی موجاهیدان، بۆیە ئیبن تەیمیە بناغەی داڕشتوە بۆ فیکری جیهادی و بە فەیلەسوفی جیهادییەکان دادەنرێت، چونکە فەتوای داوە و خۆیشی جێبەجێی کردوە کە لە حاڵەتێکدا دەسەلاتدار (ولی الامر)هەڵ نەستێت بە ئەرکی خۆی لە فەرمان بە چاکە و نەهێشتنی خراپە و راگەیاندنی جیهاد ئەوا پێویستە لە سەر زاناو پێشەوای ئاینی هەستن بەو ئەرکە..ئەمەش مانای وایە هەر کەسێك پێی بوترێت زانای ئاینی(کە ئەم نازناوەیش زۆر هەرزانە و چەمکێکی شلۆقە)و بتوانێت خۆی بکاتە پێشەوای ئاینی کۆمەڵێك، دەتوانێت کۆمەڵێك سەربازیان لێ ساز بکات و بەکاریان بهێنێت لە دژی هەر کەس و لایەنێك کە ئەو بە شایەنی کوشتن و

تەمێکردنیان بزانێت بە بێ گەڕانەوە بۆ دەسەڵاتی ڕەسمی، کە ئەمەش تیۆریسازی (تنظیر)ێکی مفت و هەرزانە بۆ هەموو گروپە تیرۆریستەکان ئەوانەی فەتوای کوشتن و تیرۆر لە کەسێك کە پێی دەوترێت (زانای ئایینی) وەردەگرن و دەبنە داردەست و جێبەجێکەر بۆی.

دیمەنێکی تری کەسێتیی نەگونجاوی ئیبن تەیمیە ئەوەیە (٦٧) ساڵ ژیاوە و هاوسەری نەبوە، کە ئەم جۆرە ژیانە لە خۆیداتوندی و نا ڕەزامەندیی هەمیشەیی لە مرۆڤدا دروست دەکات.

ئەم توندوتیژیەی ئیبن تەیمییە لە دەم و زمانیشیدا ڕەنگی داوەتەوە، چونکە هەمیشە لە مشتومڕدا شێوازێکی توندی هەبوە و دەستەواژەی نەشیاو و ناشرینی بۆ دژەکانی بەکار دەهێنا.. بۆ نمونە بە ئیبن عەرەبی و غەزالی و رازیی دەوت چوچکەی هیند و یۆنان، بۆ لاقرتێ بە غەزالی یان رازیی دەوت (قەلاووزی فەیلەسوفان) کە (قەلاووز) یان (قولاغوز) وشەیەکی تورکیە بە واتای رابەر و پێشەنگ، بە (ابن المطهر الحلی) (١٢٥٠-١٣٢٥ز) ی هاوچەرخ و هاوتای خۆی دەوت (ابن المنجس) هەروەها بە (دبیران) کە ناسناوی لۆجیکزان و ماتماتیکزانی ئێرانی (علی الکتابی القزوینی) (١٢٠٣-١٢٧٦ز) ە خاوەنی (الشمسیە) لە لۆجیکدا، دەیوت (دبیران) کە ئەم ڕەوشتە ئێستە بۆ شوێنکەوتەکانیشی ماوەتەوە.

بێ گومان ئێمە پەیوەندییەکمان نیە بە کەسێکەوە کە نزیکەی حەوت سەدەیە مردوە، جگە لەوەی ڕەنگە زۆر جار ئیبن تەیمییە بەوەی کە کەسێکی دەفگەرایە باشتر بتوانێت چەمکە ئیسلامیەکە دەستنیشان بکات تاکو کەسێك بە پاڵنەرێکی عەقڵی و بە ناوی (تأویل) ەوە بیروڕای تایبەتیی خۆی تێکەڵ بە ئیسلام بکات (واتە ئیبن تەیمییە زیاتر بە ئەمەکە بۆ بیری ئایینی ئیسلامی

تاکو تەوژمی بیری ئایینی فەلسەفێنراو لە ڕابردودا کە چەمکە ئایینیەکانی لە سروشتی ئایینی خۆیان دەترازاند و کۆمەڵێك چەمکی نیمچە فەلسەفیی لێ پێك دەهێنان کە نە بەهای ئایینیان هەیە نە فەلسەفی)... بەڵام کێشەکە لەوەدایە بیر و هزر و شێوازی ئەم کەسە لە لایەن وەهابیەت و کەرتەیەکی فراوانی بیری ئیسلامیی نوێوە کراوەتە تێگەیشتن و لێکدانەوەی نمونەیی و ستاندارد بۆ ئیسلام و ئاییندارى و بەم شێوەیەش ئیسلام یان ئاییندارى دروست لای ئەوان هەر ئەوەیە ئیبن تەیمییە ڕەزامەندی کۆتایی لەسەر دابێت، بۆیە ئیبن تەیمییە زیندوە و چەندین (ئیبن) ی تریش هەن کە لە بیرکردنەوەدا هیچ جیاوازییەکیان لەگەڵ ئیبن تەیمییە نیە (تەنها ئەوەندە نەبێت کە ئیبن تەیمییە زۆر شارەزای کەلەپوری ئیسلامی و ئاڕاستە فیکریەکانی ئەو سەردەمە بوە و خوێنەرێکی بەردەوام بوە، بەڵام (ئیبن) ەکاتی تر ئێستە ڕەنگە چێژی زمانی عەرەبیی ڕەسەنیشیان نەبێت)، هەروەها ئیبن تەیمییە قوتابییەکیشی هەبوە کە ئەویش ڕۆڵ و پلە و پایەیەکی زۆری هەیە لە ئاڕاستەی دەفگەراییدا، بە ناوی (ابن قیم الجوزیە)، بەڵام ئاماژەکردن بۆ کەسێتی و بیری ئیبن تەیمییە بەسە بۆ ڕونکردنەوەی بیری ئەو ماموستاو قوتابیە.

ئیبن عەبدولوەهاب

هەتا لە سەدەی هەژدەهەمدا موحەمەدی کوڕی عەبدولوەهاب (١٧٠٣-١٧٩٢)ڕێبازی حەنبەلی و بیرو ڕاکانی ئیبن تەیمییەی بوژاندەوە و لە کۆمەڵێک دەستەواژە و شێوگی سادەتر و توندتردا کورتی کردنەوە و خەڵکی سادەو خێڵەکیی بیابانی نەجدی شوێن خۆی خست و ئیسلامێکی بیابانی و رواڵەتگەرا و دەفگەرا و توندوتیژی بۆ سەردەمی نوێ بەرهەم هێنا دوای گەشەکردن و بڕینی چەندین قۆناغ لە کولتوری ئیسلامی سەردەمانی پێشتردا.

ئیبن عەبدولوەهاب لە شارەکەی خۆی (عیینە)و پاشان لە مەککە و ئینجا مەدینە خوێندنی ئایینی خوێندوە، پاشان چوار ساڵ لە بەسرە وانەی ئایینی وتوەتەوە، یان بە پێی هەندێک سەرچاوەی تر لە شارۆچکەی (المجموعە)سەر بە(البصرە)لای(الشیخ محمد المجموعی)وانەی ئایینی خوێندوە، دوای ئەوە پێنج ساڵیش لە بەغداد ماوەتەوە و لەوێ ژنێکی دەوڵەمەندی مارە کردوە و میراتەکەی بۆ دەمێنێتەوە کاتێک ژنەکە دەمرێت.

هەندێک سەرچاوە دەڵێن ساڵێکیش لە کوردستانی باشوور ماوەتەوە، دوو ساڵیش لە هەمەدان بوە، هەروەها لە ئیسفەهان و قوم و چەند شارێکی ئێرانی تریش ماوەتەوە، کە لەو شارە ئێرانیانەدا کەوتوەتە دژایەتیکردنی بیر و شێوازی ئەهلی تەصەوف.

دوای ئەوانەش دەڵێن سەردانی حەلەب و دیمەشق و قودس و قاهیرەی کردوە، دوای ئەوەی دەگەڕێتەوە بۆ شارۆچکەی (حریملاء)یان(حریملة)لە نەجد و ناچاری دەکەن بەجێی بهێڵێت، دەگەڕێتەوە بۆ شارەکەی

خۆی، عویەینە، لەم ماوەیەیشدا کتێبی یەکتاپەرستی(کتاب التوحید)ی نوسی کە سەرچاوەی سەرەکیی بیروباوەڕی وەهابیە، و دەستی کرد بە بڵاو کردنەوەی بیروڕاکانی کە بەرهەمهێنانەوەیەکی سادەی بیروڕاکانی ئیبن تەیمییە بون، بۆیە پێداگریی کردەوە لەسەر دابەشکردنی یەکتاپەرستی بۆ یەکتاپەرستی پەروەردگاریێتی و یەکتاپەرستی پەرستراوێتی و، هەمو کردەوەیەکی وەکو تکاکاری بە پێغەمبەر و پیاو چاکان و سەردانی گۆڕیان و بونی مزگەوت لەسەر ئەو گۆڕانە و شتی هاوشێوەی بە فرەپەرستی(الشرك)لە قەڵەم دا، هەروەها پێداگریی کرد لەسەر ئەوەی کە ئەو دەستەواژە قورئانیانە کە هەندێک شتی بەرجەستە دەدەنە پاڵ خوا دەبێت بە ئاکار(صفە)ی ڕاستەقینەی خوا دابنرێن و نابێت بە لێکدانەوە (تأویل)ی عەقڵی لێک بدرێنەوە و ئەمەشی کردە تەواوکەری یەکتاپەرستی بە دەستەواژە و زاراوەیەکی سۆفیستی(سفسطي) بە شێوەی (توحید الأسماء و الصفات)، کە ئەمەش دەکاتە هەوڵێک بۆ چەسپاندنی بیرێکی ئەنسرۆپۆمۆرفیست(تشبيهی)بە ناوی یەکتاپەرستیەوە.

لە عویەینە ئیبن عەبدولوەهاب پەیوەندی بەست لەگەڵ ئەمیری شارۆچکەکە کە ناوی (عوسمانی کوڕی حەمەدی کوڕی موعومەر)بو، ئەمیر ئامۆژای خۆی بە ناوی (الجوهرە)دا بە ئیبن عەبدولوەهاب و ئەویش داوای لێ کرد کە لە بانگەوازەکەیدا پشتگیری بکات و پەیمانی پێدا کە بە هۆی شوێنکەوتوانی بانگەوازەکەیەوە دەسەلاَت بەسەر هەمو نەجددا پەیدا دەکات و ناوچەی نەجد و عەرەبەکانی دەبێتە موڵکی(إني آمل أن يهبك الله نجدا و عربانها)...ئیتر ئیبن عەبدولوەهاب لە ژێر سایەی عوسماندا کەوتە جێبەجێکردنی بەرنامەکانی خۆی، سەرەتا ئەو درەختەی بڕیەوە کە لە لای خەڵکی ئەو شوێنە

پیرۆز بو...خوێندنەوەی کتێبی (دلائل االخیرات)ی قەدەغە کرد و نوسخەکانی ئەو کتێبەی سوتاند و (صەلەواتدان)ی لە سەر پێغەمبەر لە وتاری (جمعە)دا قەدەغە کرد..ئینجا گۆڕی یەکێك لە صەحابە بە ناوی (زەیدی کوڕی خەتاب)(برای عومەری کوڕی خەتاب)کە لە جەنگی هەڵگەڕانەوە(الردە)دا لە (الیمامە)لە ناوچەی نەجد کوژرابو و لەوێ نێژرابو و گۆڕەکەی زیارەتگایەکی ناوچەکە بو،ئیتر هەرچەند خەڵکی ناوچەکە ویستیان بەرگری لە گۆڕی وەلیەکەیان بکەن بەڵام عوسمان(٦٠٠)جەنگاوەری بۆ پاراستنی ئیبن عەبدولوەهاب ئامادە کردبو،ئیتر ئەویش بە دەستی خۆی شوێنەوار و پێناسی گۆڕەکەی ڕوخاند..دوای ئەوەش ژنێك کە هەڵەیەکی کردبو ئیبن عەبدولوەهاب فەرمانی دا بەردە باران(سەنگەسار)(رجم)بکرێت هەتا دەمرێت،ئیتر عوسمان و کۆمەڵێکی تر فەرمانەکەیان جێبەجێ کرد و دوای مردنیشی فەرمانی دا بشۆرێت و کفن بکرێت و نوێژی لەسەر بکرێت.

ئیتر دوای ئەم کارانە کە ترس و دڵەڕاوکێ و ناڕەزامەندیی خەڵکی ناوچەکەیان وروژاند و فەرمانڕەوای (الأحساء)(القطیف)و خێڵەکانی دەوروبەریان،کە(سلیمان بن محمد بن غریر الحمیدی)بو لە خێڵی(بنو خالد)،فشاری خستە سەر عوسمان ئەمیری عویەینە بۆ لە ناوبردنی ئیبن عەبدولوەهاب،ئیتر ئەویش ناچار بو دەری بکات لە شارۆچکەکەی خۆی،بە تایبەتی کە عوسمان بەشێك لە باج و دەستهاتەکانی لە فەرمانڕەوای ناوبراوەوە بۆ دەهات،چونکە عوسمان کۆمەڵێك دار خورماو باخ و شتی تری لە(الاحساء)ەوە هەبو و بەشێك لە بازرگانیەکانی لە ڕێی بەندەرەکانی (الاحساء)ەوە گوزەری دەکرد..ئیتر فەرمانڕەوای ناوبراو هەڕەشەی کرد لە

عوسمان بە بڕینی ئەو دەسهات و قازا نجانە و بڕینی ئازوقەی خۆراك و جل و بەرگ.

بۆیە ئیبن عەبدولوەهاب ناچار ڕوی کردە شاری دیرعییە (الدرعیە)مەڵبەندی یەکەمی بنەماڵەی سەعودی،لەوێ ئەمیری دیرعییە موحەمەدی کوڕی سەعود(١٧٦٥)مردوە دامەزرێنەری بنەماڵەی سەعودی، پێشوازی لێ کرد و کردیە زاوای خۆیی و پشتگیریی تەواوی کرد بۆ بڵاوکردنەوە و چەسپاندنی ڕێبازەکەی و موحەمەدی کوڕی عەبدولوەهابیش پەیمانی پێدا کە بەهۆی بانگەوازەکەیەوە دەسکەوتێکی زۆری دێتە دەست زیاتر لەو باجانەی کۆیان دەکاتەوە،ئەمەش لە ساڵی(١٧٤٤)دا بو،ئیتر بوە ڕێبەرێکی ئایینی بۆ ئیمارەتەکەی و بەو شێوەش لە ڕێگەی دەسەڵاتی ئایینی و دەسەڵاتی بنەماڵە و خێڵەوە هەم ڕێبازی وەهابی چەسپێنرا لەناو بیابانـنشینەکاندا کە نەخوێندەواری و ژیانی بیابانـنشینی دور لە شارستانی بە سەریاندا زاڵ بو،هەم خێڵ و هۆزەکانیان ملکەچ کرد و بونە دەسەڵات و بڕیاردەری یەکەم و کۆتایی لە ناوچەکەدا..هەر دووکیان لەسەر ئەوەش ڕێك کەوتن کە دەسەڵات هاوبەش بێت لە نێوان هەر دوو بنەماڵەدا،واتە دەسەڵات و ڕابەرایەتیی ئایینی لە دەستی نەوەکانی ئیبن عەبدولوەهابدا بمێنێتەوە و دەسەڵاتی سیاسیش لە دەستی بنەماڵەی سەعودیدا بمێنێتەوە..موحەممەدی کوڕی سەعود ئەوەی کرد بە مەرج لە سەر ئیبن عەبدولوەهاب کە دوای ڕاگەیاندنی بانگەوازەکەی نەچێت بۆ لای ئەمیری شوێنێکی تر و خێر و بێر و دەسکەوتەکان ببێتە بەشی ئیمارەتێکی تر.

ئیبن عەبدولوەهاب بە شوێنکەوتەکانی لە خەڵکی شارەکە (دیرعییە)دەوت پشتیوانان(الانصار)و ئەو کەس و گروپ و خێڵانەش کە لە دەرەوەی شارەکە

دەهاتن و شوێنی دەکەوتن پێی دەوتن کۆچکەران(المهاجرون)(چونکە خۆیشی کۆچی کردبو بۆ دیرعیبیە)، ئەمە زۆر شتی تریش نیشانەی ئەوەن کە مەبەست لە دامەزراندن و شوێنکەوتنی وەهابیەت ئەوەیە کە کۆپییەکی راستەوخۆی ئیسلام بێت لە ساتی سەر هەڵدانیدا :موحەممەدی کوڕی عەبدولوەهاب لە بریی موحەمەدی کوڕی عەبدو الله ، عویەینە لە بری مەککە، دیرعیبیە لە بری مەدینە، جگە لە لاسایی کردنەوەی بانگەشەی چڕو پڕی یەکتا پەرستی و دوبارەکردنەوەی ئەزمونی جیهاد و (غزوات)دژی فرە پەرستی و ناوبردنی خۆیان بە تایبەتی بە زاراوەی (موسوڵمانان)و(یەکتا پەرستان)و بەکارهێنانی زاراوەی کۆچ کەران و پشتیوانان... بەلاّم ئەم بەراوردەش ئەوە ناگەیەنێت کە وەهابیەت بە تەواوی بە ئەمەك بێت بۆ بەهاکانی ئیسلام، بەڵکو ئیسلام تا ڕادەیەکی باش هێزێکی شار نشینی بوە و لە قۆناغێکیشدا زۆری نەمابو هێزە دەشتەکی و بیابانشینیەکە لەناوی بەرێت، بەلاّم وەهابیەت هەڵگری بەهاکانی کۆمەڵگای بیابانشینە، بۆ بەراوردیش دەکرێت سەرنج لەوە بدەین کە موحەمەدی کوڕی عەبدولاّ لە گرتنەوەی مەککەدا شارەکەی وێران نەکرد و(ئەبو سوفیان)ی نەکوشت، بەلاّم موحەممەدی کوڕی عەبدولوەهاب کاتێك شاری عویەینەی گرتەوە شارەکەی وێران کرد و(عوسمان)ی کوشت.

سەعودی-وەهابیەکان لە سەردەمی ئیبن عەبدولوەهابدا و بە پەسەندکردن و سەرپەرشتی ئەو (لە ڕێگای هەڵنانیانەوە بۆ پرنسیبی جیهاد-دژی فرە پەرست)هەستاون بە هێرش و هەڵمەتی تالاّن و کوشتار بۆ سەر خێڵەکان لە سەر شێوازە خێڵەکی و بیابانیە کۆنەکە، ئەوەش چونکە ئیبن عەبدولوەهاب هەستی کردوە کە بە بێ هێرش و (غزوات)بزوتنەوەکەی دە پوکێتەوە و دەبێت بچێت بە دەم حەز و مێملیی هێرش و تالاّنکردن لە لای دەشتەکیەکان.

بەڵکو ئیبن عەبدولوەهاب بۆ خۆی لە سەرنجدانی ئەستێرەی کشاو (شهاب)ەوە خەڵکی دیرعیبیەی فێری دروستکردن و بە کارهێنانی چەکی گوللە تەقێن جۆرێك لە تا پڕ دەکرد، تا لە ماوەی چەند ساڵێکدا سامانێکی زۆر و سوپایەکی گەورە پێکەوە دەنێن، لەم هێرشانەشدا هەر دەسکەوتێك بوبێت وەکو شێوازی چەتەی بیابان(بە دابەشکردن بە سەر هەموو بەشدار بوانی هێرشەکەدا)دابەش کراوە، دوای لێدەرکردنی پێنجیەك(خمس)ی ئەمیر کە ئەمەش شێوازی دابەشکردنی ماڵ و سامانی فرە پەرستیە، بەشێکیش لە دەسکەوتەکان ژن و منداڵ بوون و دەبونە کۆیلە و کەنیز، بەڵکو وەکو مێژونوسی میسری (عبدالرحمن الجبرتی)(١٧٥٤-١٨٢٢)دەگێڕێتەوە لە(عجائب الاسار)لەو کاتانەدا لە نیمچە دوورگەی عەرەبیدا منداڵ دەدزران و لە بازاڕەکانی نەجددا دەفرۆشران.

ئیبن عەبدولوەهاب ساڵی(١٧٩٢)و لە سەردەمی (سەعودی کوڕی عەبدولعەزیز)دا مرد، کە لە ماوەی ژیانیدا(٢٠)ژنی هێنا بو و (١٨)منداڵی ببو، لەمانە پێنج کوڕی لەگەڵ ژمارەیەکی زۆر لە نەوەکانی بونە زانای ئایینی، جێگەیان گرتەوە لە ڕابەرایەتیی ئاییندا، کە ئەمەش یەکەم جار بوو(لە مێژووی ئیسلامیدا)پلەی زانای ئایینی ببێتە بۆماوەیی.

هێرشە وەهابییەکان

ئیتر بە درێژایی سەدەی (١٨ز)و(١٩ز)میلیشیای وەهابی سەرگەرمی هێرش و کوشتار و تالآن بوە لە نیمچە دورگەی عەرەبی و دەوروبەریدا، چونکە هەموو خەڵکیان بە فرە پەرست(مشرك)دادەناو فرە پەرستیش بە پێی بیری ئایینی ئەوان خوێن و ماڵ و ژن و منداڵیان حەلاڵە بۆیان، ئەمیری دیرعییەش بۆ فراوانکردنی قەڵەمڕەو و بۆ کۆکردنەوەی دەسکەوت هێرشەکانی ڕێکدەخست.

دەکرێت لێرەدا بە پێی شوێنەکان ئاماژەیەکی خێرا بکەین بۆ درێژترین هێرشی وەهابییەکان بۆ کۆنترۆڵی هەمو نیمچە دورگەی عەرەبی(ئەم هێرشانەیش هەمویان چوارچێوەی سیاسی و ناوچەیی و خێڵەکی خۆیان هەیە کە لێرەدا ناتوانین ئەو چوار چێوە و باکگراوندانە هەمویان یەکلابکەینەوە).

یەکەم هێرش لە سەردەمی ئیبن عەبدولوەهابدا :مێژونوسی سەعودی وەهابییەکان(عسمان بن بشر النجدی الحنبلی)(١٨٠٠-١٨٧٣)لە مێژوەکەیدا (عنوان المجد فی تاریخ نجد)کە وەهابییەکان شانازیی پێوە دەکەن و ستایشی دەکەن، دەگێڕێتەوە کە یەکەم هێرش(غزوە)ێك کە بە هەڵنانی ئیبن عەبدولوەهاب ڕێکخرا، حەوت سوار ئەنجامیاندا کە هێرشیان کردە سەر کۆمەڵێك دەشتەکی و بە هەندێك دەسکەوتەوە و بە بێوەیی گەڕانەوە.

هێرشی سەر شارۆچکەی عویەینە :دوای ئەوەی کە ئەمیری دیرعییە پشتیوانی لە ئیبن عەبدولوەهاب کرد و هێرشەکانیان دەسپێکرد، ئیبن عەبدولوەهاب جەنگی لە دژی خزمی خۆی ئەمیری عویەینە(عسمان بن حمد بن معمر)ڕاگەیاند، چونکە دەترسا پشگیری دوژمنەکانیان بکات و تۆمەتباریشیان کرد بەوەی لەگەڵ فەرمانڕەوای ئەحسائدا ڕێ کەوتوە دژی سەعودی

وەهابییەکان سەرەتا ڕای گەیاند کە بێباوەڕ و فرە پەرست(مشرك)ە، ئینجا هێرشی کردە سەر عویەینە و عوسمانیان لە مزگەوتی خۆیدا دوای بەجێ هێنانی نوێژی جومعەدا کوشت، لە کاتێکدا پێشتریش عوسمان سەردانی ئیبن عەبدولوەهابی کردوە و تکای لێ کردوە بۆ ئاشتبونەوە و ڕەواندنەوەی ناکۆکی، چونکە دەترسا بە هۆی ئەو ناکۆکییەوە خەڵکی عویەینە دو چاری کوشتار و تالآن ببن، بەلآم ئیبن عەبدولوەهاب تکاکەی ڕەتکردەوە و دوای ئەوەش کەسێکی وەهابییان کرد بە فەرمانڕەوا لە شارۆچکەکەدا و دواتر کە خەڵکەکەی را پەڕین بە سەر فەرمانڕەوا وەهابییەکەدا، هێرشێکی تریان کردە سەر خەڵکەکەی کە ئەم جارە پیاوەکانیان کوشت و ماڵەکانیان وێران کرد و درەختەکانیان سوتاند و ژنەکانیان و هەموو سامانەکەیان بە دەسکەوت برد بۆ خۆیان، بەڵکو دواتر شارۆچکەکەیان بە تەواوی خاپور کرد و ئیبن عەبدولوەهاب قەدەغەی کرد جارێکی تر دروست بکرێتەوە، بۆیە تا ئێستاش دوای زیاتر لە (٢٥٠)ساڵ وێرانەیە، دواتریش ئیبن عەبدولوەهاب وای بلآو کردوە کە شاری عویەینە بە هێرشی ڕەوە کوللە وێران بوە، ئەو کوللەیەی کە لە بیاباندا هیچی دەست ناکەوێت و هەمو ساڵێك بیابانئشینەکان بە تامەزرۆییەوە چاوەڕوانیی دەکەن بۆ ئەوەی بەشێکی زۆری لێ عەمبار بکەن.

هێرشی سەر شاری ریاض :وەهابییەکان بە سەر پەرشتیی ئیبن عەبدولوەهاب ساڵی (١٧٧٣)هێرشیان کردە سەر شاری (الریاض)، لە کاتێکدا خەڵکەکەی لە سەر ڕێبازی حەنبەلی بون، ئیبن عەبدولوەهاب پێشتر لە کاروباری جیهاددا چل هەزار موحەممەدیە(دراوێکی ناوخۆیی)بوە قەرزار ببو لە دەسکەوتی

داگیرکردنی(الریاض) دایەوە، دواتر شوێن فەرمانڕەوای شارەکە(دهام بن دواس)کەوتن و کوشتیان.

سوریا :ساڵی(١٨١٠)هێرشیان کردوەتە سەر کۆمەڵێك گوندی دەوری (المزیریب)و(بصری)و تالآنیان کردون دوای ئەوەی کە خەڵکەکەیان کۆڕەویان کردوە، جگە لەوەی لەو ناوچانە چەندین کەسیان کوشتوە و ترس و تۆقینێکی زۆریان بلآو کردوەتەوە ،هەروەها لە هەمان ساڵدا هێرشیان کردوەتە سەر شاری (حوران)لە سوریا و تالآن و سوتاندن و ڕوخاندن و کوشتارێکی زۆریان تێدا کردوە و ژن و منداڵیان بە دەسکەوت بردوە، بەڵکو هێرشەکانیان گەشتوەتە شاری (حەڵەب)و ڕێگای نێوان سوریا و عێراقیان بڕیوە.

هەروەها پێشتریش دەوروبەری ساڵی(١٧٩٩)بە سەرۆکایەتیی(عثمان المضایفي)هێرشیان کردوەتە سەر خێڵی(هەزیل)و(اللفاع)لە سوریاو پیاوانێکی زۆریان لێ کوشتون و ژنیان بردون، تا ملکەچ بون و داوای ڕێکەوتنیان لێ کردون و ناچار بونەتە وەهابی.

ناوچەی(شمر)لە نیمچە دورگەی عەرەبی :دەوروبەری ساڵی(١٧٩٢)لە هێرشی (الشقرە)دا دەچنە سەر کۆمەڵێك خێڵی ناوچەی (شمر)و دەستدرێژی دەکەنە سەریان و سامانێکی زۆریان لێ دەستێنن، زیاتر لە هەزار وشتر و هەمو مەڕ و مالآت و کەل و پەلێکیان، چەند کەسێکیشیان لێ کوشتون، هەروەها هێرش دەکەنە سەر خێڵەکانی (الظفیر)و(آل بعیج)و(آل زقاریط)هەر لەو ناوچەیە.

طائیف :لە سەرەتای سەدەی نۆزدەهەمدا شاری تائیف لە ژێر دەستی شەریف(غالب)فەرمانڕەوای مەککەدا بو، لە نێوان شەریف غالیب و وەهابیەکاندا پەیماننامەی ئاشتی و تەبایی هەبو بەلآم وەهابیەکان

ناپاکیان کرد و ساڵی(١٨٠٢)هێرشیان کردە سەر و دوای بەرگری سێ ڕۆژ چونە ناوی و کوشتاری خەڵکەکەیان کرد بە بێ جیاوازی، لە مزگەوتەکان و لە ماڵەکانیشدا خەڵکیان کوشتوە، شوێن ئەوانەش کەوتن کە ڕایان کرد و پێیان گەیشتن و زۆربەیان کوشتن، پەیمانی سەلامەتییان دا بە کۆمەڵێك بەلآم کە خۆیان دا بە دەستەوە لە ملی هەندێکیان دا ،ئەمە هەموی جگە لەوەی ژن و منداڵی شارەکەیان بە دیلی برد و تالآنییەکی بێشوماریان برد و دەشتەکی لە هەموو لایەکەوە دەچون بۆ تائیف بۆ تالآنی و ناو ماڵەکانیشیان تا بنچینە هەڵ دەکەند بە دوای ئەو زێڕ و زیوەدا کە وترابو لە ژێر ماڵەکاندا شاردویانەتەوە، جگە لەوەش هەزاران کتێبیان لە ناو برد.

مەککە و مەدینە :دوای قەسابخانەکەی تائیف هەموو خەڵکی حیجازی تۆقاند، ڕاستەوخۆ روویان کردە مەککە و هەمان ساڵی(١٨٠٢)یان ساڵی(١٨٠٣)بە بێ بەرگری چونە ناوی و دەستیان کرد بە کوشتن و بە دیلگرتنی هەر کەسێك تێپەڕیایە و ملکەچیان نەبوایە، جگە لەوەی گەلێك گومەز(وەکو گومەزی بیری زەمزەم و گومەزەکانی دەوری کەعبە و هەر شتێکی تر لە کەعبە بەرزتر بوایە)و گۆڕیان ڕوخاند، هەروەکو لەلایەن دوو سەر کردەیانەوە،(عثمان المضایفی)و(ابن شکبان)کەوتنە کوشتن و ڕێگرتنی ئەوانەی کە دەهاتن بۆ مەککە بۆ حەج، بۆیە خەڵکی حیجاز حەجیان نەکرد، هەروەکو کەژاوە میسریەکەیان سوتاند کە هەموو ساڵ میسر دەینارد و هێمای کۆبونەوەی حاجیان و دەسپێکردنی حەج بو، هەروەکو ئەوانەش لە شامەوە هاتبون بۆ حەج گەڕانەوە، جگە لەمانەش لە مەککەدا قات و قڕی داکەوت و خەڵك خشڵ و زێڕ و زیویان بە هەرزان دەفرۆشت بۆ کڕینی هەندێك خۆراك، لە ڕێگەو بانەکانیشدا لاشەی منداڵ کەوتن، وەکو دەڵێن نرخی گۆشتی

کەر و سەگ و مردار بەرز بووەوە و پێستەیشیان دەخوارد، لەبەر هەمو ئەمانە و بۆ ئەوەی خەڵکەکە لەوە زیاتر لەناو نەچن شەریف غالیب بە تەواوی شارەکەی دا بە دەستەوە و ملکەچی داواکانیان بو، دوای ئەوەش کە مەککەیان بەجێ هێشت شەریف غالیب گەڕایەوە بۆی، ویستی تائیفیش بگرێتەوە بەڵام سەرکەوتو نەبوو دوای ئەوەی هەر چۆنێك بێت جیددەی پاراست لە هێرشەکانیان، هەر وەکو ساڵی(١٨٠٤)مەدینەشیان داگیرکرد دوای ئابلوقەی ساڵ و نیوێك و بڕینی ئازوخە لە شارەکە، ساڵی(١٨٠٥)یش لە وەرزی حەجدا جارێکی تر چونەوە شاری مەککە و ئەم جارەیش هەندێك گومەزی تریان ڕوخاند، جگە لەوەی ڕایانگەیاند لە ناو حاجیەکاندا کە ساڵێکی تر کەس ناتوانێت بێت بۆ حەج ئەگەر ریش تاشرا و بێت ئینجا ئەم ئایەتەیان خوێندەوە(یا أیها الذین آمنوا إنما المشرکون نجس، فلا یقربوا المسجد الحرام بعد عامهم هذا)(التوبه ٢٨)جگە لە کۆمەڵێك مەرجی بێماناى تر وەکو ئەوەی بە دەنگی بەرز ناوی خوا نەبەن و نەڵێن(یا محمد)و هەر حاجیەك دە پاوەند(جنیه)ی زێڕ سەرانە بدات و هەر یەکە لە ئەمیری حەجی میسری و شامی هەمو ساڵێك دە کەنیز و دە نۆکەر بهێنێت بۆ ئەمیری دیرعییە بە مەرجێك ڕەنگیان سپی بێت، ئینجا هەموو خزمەتچی و بەرێوبەرەکانی حەرەمی مەککەیان دەرکرد و دواتریش لە مەدینە هەمو گە نجینەکانی ژوری گۆڕی پێغەمبەریان تالآنکرد.

عێراق: چەندین هێرشیان کردوەتە سەر عێراق و ساڵانێکی زۆر باجی سەریان سەندوە لە عێراقدا و تالآنییەکی زۆریان لە بەغداد بردوە، هەتاکو گەشتونەتە کوردستان و ماڵ و سامانێکی زۆریان لە خەڵك سەندوە.

لەم هێرشانە: ١٧٩٨ هێرشیان کردوەتە سەر (سوق الشیوخ)و(الابیض)و کوشتار و تالآنکردنێکی زۆریان تێدا کردوە، ساڵی(١٨٠١)یاخود(١٨٠٢)یش وەهابییە دەشتەکیەکانی نەجد بە ئەندازەی دوازدە هەزار دەشتەکی بە سواری شەش هەزار وشتر، هێرش دەکەنە سەر شاری کەربەلا و ئابلوقەی دەدەن و دەچنە ناوی و کوشتارێکی بێوێنەی تێدا دەکەن کە ڕوباری خوێنی تێدا هەستاوە و لە بازار و لە ماڵەکاندا خوێنیان ڕشتوە و ئەوانەش کە هاتبون بۆ سەردانی شوێنە پیرۆزەکان لە ئێرانیەکان دەکوژرێن، سەرجەم(٢٠٠٠)هەندێکیش دەڵێن (٣٠٠٠)یان(٤٠٠٠)، کەسیان کوشتوە لە ژن و پیاو و منداڵ، بە شێوەیەك تەنها ئەوانە دەرچون کە هەڵ هاتن و گیانی خۆیان ڕزگار کرد، جگە لەوەی هەمو ماڵ و سامان و گە نجینە و زێڕ و زیو و چەك و کەل و پەل و جل و بەرگی شارەکە و پەرستگاو گۆڕەکانی تالآن دەکەن، کە چەندین سەدە بوو مەشهەدی حوسەینی ببوە گە نجینەیەکی دەوڵەمەند لە زێڕ و زیو و بەردی بە نرخ کە هاوشێوەی لە گە نجینەی شاری ئێرانیشدا نەبو، هەروەها مزگەوت و گۆڕی حوسەینیشیان ڕوخاند، وایان دەزانی گومەزەکە لە زێڕە بۆیە کەوتنە هەڵوەشاندنی بەڵام کە زانیان مسە و بە زێڕ ڕووپۆش کراوە وازیان لێ هێنا، ئینجا هەر ئەو ڕۆژە دەمەو نیوەڕۆ بە دەسکەوتێکی زۆرەوە (باری چل هەزار وشتر)و بەبێ ئەوەی یەك جەنگاوەریان لە دەست بچێت دەرچون، ئەمە لە کاتێکدا کە(تەیموری لەنگ)(١٣٣٦-١٤٠٥ز)ی مەغۆلی نەوەی جەنگیز خان کە هێرشی کردە سەر عێڕاق دەستی نەبرد بۆ مەشهەدی حوسەینی، هەروەها ساڵی(١٨٠٥)هێرش دەکەنە سەر کۆمەڵێك شار و شارۆچکە و خێڵی باشوری عێڕاق وەکو شارەکانی(السماوە)و(البصرە)و(الهندیە)و خێڵەکانی (الزملات)و(الخزاعل)، هەر چەند خەڵکەکە بەرگرییان کردوە بەڵام زیانێکی

زۆریان پێ گەیاندون و تالانییەکی زۆریان بردوە و وێرانکاری و درەخت سوتاندنێکی زۆریان کردوە، هەروەها سالی ١٨٠٦هێرشیان کردوەتە سەر نەجەف بەلام خەلکەکەی بەرگرییان کردوە و نەیانتوانیوە شوراکەی ببەزێنن، دواتر سالی(١٨١٠)هێرشێکی تریان کردەوە و ڕێگەیان بڕیوە و کەوتونەتە تالانکردنی ئەو خەلکەی کە هاتبون بۆ سەردانی شوێنە پیرۆزەکان و نزیکەی(١٥٠)کەسیان لێ کوشتون، بێ گومان ئەم هێرشانە بۆ سەر باشوری عێراق، بەوەی کە خەلکی عێراقیان شەکەتکرد و بونیادی ژێرینەی ولاتەکەیان لە ناو برد، پێشەکییەك بون بۆ داگیرکردنی عێراق لە لایەن بەریتانیاوە.

ئەحساء:سالی(١٧٩٦)هێرشیان کردوەتە سەر(الاحساء)، سەرەتا بە یەك دەنگ دەستڕێژێکیان کردوە ڕوە و شارەکە بۆ تۆقاندنی خەلکەکەی، پاشان جگە لەوەی هەزارەها درهەمیان لێ سەندون و مالەکانیان وێران کردوە، بە ئارەزوی خۆیان خەلکەکەیان بە شێوازی جۆراو جۆر کوشتوە یان دەربەدەر کردوە هەتاکو تەنها کەمێکیان دەمێننەوە، ئەمەش دوای خۆ بەدەستەوەدانی شارەکە.

بەحرەین:خێلی(العتوب)لە بەحرەین باجی سەر(جزیە)یان نەدا ئیتر وەهابیەکان هێرشیان کردە سەریان و خەلکێکی زۆریان لێ کوشتن و زیانێکی زۆریان پێ گەیاندن، چەندین جاری تریش هێرشیان کردوەتە سەر بەحرەین، لەوانە لە هێرشێکدا (١٤٠٠)کەسیان لە خەلکەکەی کوشتوە بەلام باروتی ناو کەشتیی وەهابیەکان دەتەقێتەوە و بە سوتان و بە خنکان لە ناو دەچن.

کوەیت:چەندین هێرشیان کردوەتە سەر کوەیت و کوشتار و تالان و چەتەییەکی زۆریان تێدا کردوە، هێرشی یەکەم لە سالی(١٧٩٠)دا بوەو پاشان هێرشێکی تریشیان کردوە لە(١٧٩٧)دا، هێرشی سێهەمیش لە (١٨٠٨)دا، کە ئەم جارەیان گەشتونەتە(الجهراء)، کاتێکیش خێلی(العتوب)لە کوەیت چونکە(آل صباح)لە (العتوب)ن و بەحرەین نایانەوێت باجی سەر بدەن جارێکی تر وەهابیەکان هێرش دەکەنەوە سەریان و زیانی زۆریان پێ دەگەیەنن.

قەتەر:سالی(١٧٩٢)هێرش دەکەنە سەر قەتەر و لەوێ ڕێکەوتی نزیکەی (٥٠)سوارێك دەکەن و زۆربەیان دەکوژن و ئەسپەکانیان بە دەستکەوت دەبەن، سالی(١٧٩٥)یش هێرشێکی تر دەکەنە سەر ناوچەکە و کۆمەلێکی زۆر وشتر بە تالان دەبەن و لە (الاحساء)دەیانفرۆشن، بەلکو هەر لە سالی١٧٩٤ ەوە میلیشیای وەهابی هێرشی کردوەتە سەر قەتەر، کاتێك بە سەرۆکایەتیی (ابن عفیصان)هێرش دەکەنە سەر خێلی(العتوب)لە(الزبارە)لە قەتەر و ئابلۆقەیان دەدەن و ناهێلن هیچ هات و چۆیەك بکەن، هەتا ناچار بون بە سەر و مالەوە کۆچ بکەن بۆ بەحرەین، ئەوەش لە(١٧٩٧)دا، نەیشگەڕانەوە هەتا چونە سەر ڕێبازی وەهابی، جگە لەوانەش هێرشیان کردوەتە سەر زۆر ناوچەی تریش لە قەتەر وەکو ناوچەکانی خێلەکانی(فریحە)و(الحویلە)و(الیوسفیە)و(الرویضة)و ئاژاوەیەکی زۆر دەنێنەوە.

عومان :وەهابیەکان هێرشی دڕندانەی زۆریان کردوەتە سەر عومان، لەوانە ساڵی(١٧٩٢)هێرشێکی توندیان کردە سەر مێرگی خێڵی(البریمی)ئەوەش بە سەرۆکایەتیی(مطلق المطيري)کە تا ئێستاش نمونەی دڕندایەتی و خرا پەکارییە لای عومانیەکان، دواتریش ساڵی(١٨٤٩)بە سەرۆکایەتی(سغد بن متلق المتیری)هێرشێکی تریان کردەوە کە جەنگی (العاتکە)ی لێ کەوتەوە، ئەمانەش هەموی بۆ ملکەچ کردنی ئەو مێرگە بۆ دەسەڵاتی وەهابی، ئیتر خێڵەکانی (النعیم)و(بنو کعب)و(بنو قتب)کەوتنە بەر شاڵاوی کوشتار و تالآنکردن و چەتەیی، هەتا ناچار بون ملکەچیان بن و باجی سەر(الجزیە)یان بدەنێ، دوای ئەوە مێرگی (البریمی)یان کردە بنکەیەك بۆ هێرش بۆ سەر عومان، هەروەها پێشتریش لە نێوان ساڵانی (١٨٠٧)و(١٨١٠)دا هێرشیان کردوەتە سەر عومان و جەنگێکی قورسیان بەرپا کرد لەگەڵ خەڵکی شاری(صحار)و دەوروبەری کە پێشەواکەیان(عزان بن قیس)بو، هەروەها بۆ سەر شاری(مسقط)کە(سعید بن سلطان)فەرمانڕەوای بو، سەرە نجام کوشتارێکی زۆریان لێ کردن و تالآنییەکی زۆریان برد و چەندین گوندیان زەوت کرد و خەڵکەکەیان ناچار کرد ملکەچی بیرو باوەڕو دەسەڵاتی وەهابیەکان بن، هەروەها دوای ئەوەی دەوروبەری (١٨١٠)ئینگلیز هێرشیان کردە سەر شاری(شناص)لە عومان و هێزی دەریایی بریتانی بە بۆمباران خەڵکی شارەکەیان بە تەواوی شەکەت کرد و وەهابیەکان بە سەرۆکایەتی(مطلق المطيري) توانیان شارەکە بگرن.

هەروەها ساڵی (١٨٦٥)لە بنکەکەیانەوە لە مێرگی(البریمی)هێرشیان کردە سەر شاری(صور)لە خۆرهەڵاتی عومان و داگیریان کرد و کوشتارێکی زۆریان تێدا کرد و دەستیان گرت بە سەر ماڵ و سامان و شت و مەکی

بازرگانەکانیدا، بەڵام بە رێکەوت هەندێك لە بازرگانەکان لە هیندیە بەریتانیەکان بون ئیتر کەشتیە جەنگیە بەریتانیەکان بۆمبارانیان کردن تا لە شارەکە دەرچون، هەروەها جارێکی تر بە سەرۆکایەتی(مطلق المطيري)هێرشیان کردەوە سەر شارەکانی (سمائل)و(برکاء)و(مطرح) و کوشتار و تالآنیەکی زۆریان کردەوە، پاشان رویان کردوەتە شاری (مسقط)و نەیانتوانیوە شوراکەی ببەزێنن بەڵام ئەو ماڵانەیان سوتاندوە کە لە دەرەوەی شوراکە بون.

یەمەن :وەهابیەکان شاری(صنعاء)یان داگیر کردوە و زۆریان لە خەڵکەکەی کوشتوە و ماڵ و سامانی شارەکەیان بە تالآنی بردوە و فەرمانڕەوایەکیان لە خۆیان بە سەرەوە داناوە، پاشان هێرشیان کردوەتە سەر ناوچەکانی تر و لە جارێکدا پە نجا هەزار جەنگاوەر رێك دەخەن بۆ هێرش، لەم هێرشانە :هێرشی سەر بەندەری (الحدیدە)ساڵی(١٨٠٥)، هەروەها هێرشی سەر بەندەری (اللحیە)ساڵی (١٨١٠)کە بە جەنگاوەرێکی بێ شومارەوە ئابڵوقەی دەدەن تا دەیگرن زۆربەی ئەو سامان و ماڵو زێڕ و زیو و کاڵاو مرواری و ئاوریشمەی تێدا بوە بە تالآن دەبەن، هەتا هەندێك دەڵێن مرواریەکەیان هاڕیوە و وایان زانیوە گە نمە شامی یە، جگە لەوەی زۆربەی خەڵکەکەی دەکوژن و نزیکەی هەزار کەسیان بە کوشتن و هۆکاری تر لە ناو دەبەن و ئاگر لە شوێنەکە بەر دەدەن.
پێویست بە دووپات کردنەوەش ناکات کە وەهابیەکان لەم هێرشانەدا خۆیان بە(مجاهد)دەژمارد و هێرش و تالآنکردنیان بە(غزوات)دادەناو داگیرکردنەکانیان بە(فتوحات)دەزانی و ژێر دەستەکانیان بە تازە موسوڵمان لە قەڵەم دەداو دەرچون لە دەسەڵاتیان بە (ردە)ناو دەبرد...وەکو بڵێیت سەر

لە نوێ ئیسلام هەنارده دەکەن، مێژونوسەکانیان، وەکو(عوسمان بن بشر النجدی الحنبلی)خاوەنی(عنوان المجد فی تاریخ نجد)و نوسەرێکی سەلەفیی وەکو(حامد محمد الفقی)وهەمیشە سوپای ئەو دەشتەکییانە بە (موسوڵمانان)ناو دەبەن، زاراوەکانی(جند الاسلام)و(جند التوحید)و(جیش التوحید)سەرەتا بە سوپای ئەو بیابانشینانە وتراوە، ئینجا بۆ هەندێك گروپی تری هاوشێوە و هاو مەشرەب خوازراوە.

شایەنی باسە سوربونی وەهابیەکان لە سەر کوفراندنی هەموو خەڵکی جیاواز لە خۆیان و زەوتکردن و زایەکردنی خوێن و ژن و ماڵ و سامانیان، وای کردوە کە گەلێك لە موسوڵمانانی جیاواز لەوان بە خەوارج یان دابنێن و بیانچوێنن بە(الخوارج)کە لە سەرەتای مێژووی ئیسلامدا دەرکەوتن، چونکە خەواریج، بە تایبەتی ئەزرەقیەکان(الازارقە)، کاتێك دەرکەوتن، هەموو(ئوممەت)ی ئیسلامییان جگە لە خۆیان، کە ئەمەش شیعە پێڕی عەلی و ئەهلی سوننە پێڕی ئەمەوییەکان دەگرێتەوە، بە بێ باوەڕ دا دەناو خوێن و ماڵ و سامانی دژەکانیان بە حەلاڵ دەزانی.

هێرش و (غزوات)ی وەهابی چەند تایبە تمەندییەکیان هەبو کە سروشتی وەهابیەت ڕون دەکەنەوە و پێویستە ئاماژەیان بۆ بکەین، لەوانە :

١. پێش ئەوەی هێرش بکەنە سەر خێڵێك یان خەڵکی ناوچەیەك، پەیامبەرێکیان دەنارد کە بە دەستێك قورعان و بە دەستەکەی تر شمشێری هەڵدەگرت و نامەیەکی لە ئەمیری دیرعییەوە بۆ دەبردن، ئەمەش بە تایبەتی لە سەردەمی(عەبدولعەزیز کوڕی محەممەد کوری سەعود)(١٧٢٠-١٨٠٣)دا.. تا ئێستاش دەقی ئەو نامانە ماون کە بە زمانێکی کورت بڕو توند و

هەڕەشە ئامێز نوسراون کە ئاوێنەی ڕوونی کولتوری بیابانشینی وەهابیە، بەم شێوەیە :

(لە عەبدولعوزیزەوە بۆ خێڵی...، سلاو، ئەرکی سەر شانتان ئەوەیە باوەر بهێنن بەو نوسراوەی بۆتان نێرراوە و بت پەرست مەبن وەکو تورکەکان کە فرە پەرستن و هاوبەش بۆ خودا دادەنێن، ئەگەر باوەڕتان هێنا ڕزگار دەبن و ئەگەر نا تا مردن لە گەڵتان دەجەنگین).

٢. جگە لەوەی کە لە هێرشەکانیاندا هیچ ڕێك خستن و یاسا و ڕێسایەکیان نەبوە و لە شێواز و هونەری جەنگدا زۆر بەرایی بون و چەکەکانیشیان چەکی سادە و بەرایی بون، کاتێك هێرشیان کردوە کە زانیبێتیان دوژمن توانای بەرگری و ڕووبەڕوبونەوەی نییەو ئامادەی جەنگ نییە، بە شێوەیەك بە کەمترین بەرگری و ڕووبەڕوبونەوە ورەیان ڕوخاوە و یەکسەر دوور کەوتونەتەوە لە دوژمن و ڕایان کردوە و خۆیان قوتار کردوە، کاتێکیش دوژمن ڕێگەی خۆی دەگرێتە بەر ئەمان شوێنی دەکەونەوە و چەندین شەو و ڕۆژ دوراو دور شوێنپێی هەڵ دەگرن، هەتا هەلێك دەقۆزنەوە بۆ پەلاماردانی و کوشتار و تالآنکردنی بە بێ ئەوەی خۆیان بخەنە مەترسی روبەڕوبونەوەی ڕاستەوخۆوە.. ئەگەر هێرشیان بکردایەتە سەر شارۆچکەیەك یان قەلایەك بە نهێنی و لە تاریکیدا لێی نزیك دەبونەوە و لە هەلێك دەگەڕان بۆ بێئاگا بونی پاسەوانان، کاتێکیش لە دانیشتوانی شارۆچکەکە یان قەلاکە ئاشکرا دەبون پێیان دەزانرا دەکشانەوە و خۆیان قوتار دەکرد، کە هەندێك جار لە کشانەوەیاندا زیانی زۆریان لێ دەکەوت، بەم شێوەیەش هەمیشە ڕێگەی هێرش و (غزوات)و تالآنیان گرتوەتە بەر نەك جەنگ حرب و ڕووبەڕوبونەوە، ئەمەش شێوازی ژیان و بژێویی بیابانشینەکانە بە درێژایی مێژوی هەزاران ساڵەیان لە بیابانی

عەرەبی و بیابانی گەورە ی ئەفەریقادا، ئەم شێوازەش لە هێرشدا بە پلەی یەکەم دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی ئامانجی یەکەمی وەهابیەکان و هەمو هێزە بیابانشینەکان لە هێرشەکانیاندا دەسکەوت و تالانی بوە، دەسکەوتی بژێویی لە بیابانێکی وشکدا بە بێ ڕوبەڕوبونەوەی زیان و مەترسی، بۆیە هەمیشە باشترین نێچیریان کاروان و قافڵەی بازرگانیە، ئینجا ئەم گوند و شارۆچکانەی کە بەرگرییەکی لاوازیان هەیە، جگە لەوەی هەمیشە سروشتی بیابانی فراوان و ئەو برسێتی و تینوێتی و ماندوییەی کە مرۆڤ لە بیاباندا تووشی دێت هەمیشە لە بەرژەوەندیی وەهابیەکان و هەمو هێرشبەرەکانی بیاباندایە.. چونکە ئەوان بەرگە دەگرن و دەتوانن ماوەی زۆر بەبێ نان و ئاو بمێننەوە، ئیتر هەمیشە سودیان بینیوە لە بەرگەگرتنی خۆیان و لاوازبوونی دوژمن لە بیاباندا..هەروەها هەمیشە وەهابیەکان پشتیان بەستوە بە بار سوکی و را پەڕاندنی هێرش بە ئەرك و تێچونی کەم، بۆ نمونە لە هێرشدا وشترە مێیەکانیان بەکار دەهێنا کە پێی دەوترا(مردوفە)چونکە دوو جەنگاوەر بە دوای یەکدا سواری دەبون، واتە (١٢)هەزار جەنگاوەر بە(٦)هەزار مەردوفە دەڕۆیشتن و هێرشیان دەکرد، بەلاّم جەنگاوەرێکی عوسمانی پێویستیی بە زیاتر لە دوو وشترە مێ هەبوو.

ئینجا لەبەر ئەوەی تیرۆری ئیسلامی ئێستە لە ڕەگ و ڕیشەو پاڵنەر و ئایدیۆلۆجیایدا دەچێتەوە سەر هێرشە وەهابیەکان، دەبینین ئەم تاییەتمەندیەی هێرشە وەهابیەکان لە ڕابردودا لە هێرشە تیرۆرستیەکانی ئێستەدا ڕەنگ دەداتەوە، ئەوەش کاتێك دەبینین کە تیرۆری ئیسلامی شێوەی هێرشی لە ناکاو غافڵگیری هەیە و ساتێك لە لاواز بوون یان بێئاگابونی هێزەکانی ئاسایش دەقۆزێتەوە و بۆ هەلێك دەگەڕێت تا بتوانێت زیانێك لە

دوژمن بدات بە بێ ئەوەی ئەو دوژمنە ئامادە بێت بۆ ڕووبەڕوبونەوە یان وەك و حاڵەتی جەنگ بڕیاری جەنگ ڕاگەیەنرابێت، ئەم کارە لە تیرۆری ئیبسلامیدا دەگەڕێتەوە بۆ بنچینەی بیابانشینی کولتوری ئەو کۆمەڵە مرۆڤەی کە ڕەوایی دەدەن بە هێرشەکان یان نەخشەیان دەکێشن یان ئەنجامیان دەدەن، سەرباری نا چونیەکیی هێز و تەکنەلۆجیا و ژمارە لە نێوان لایەنی هێرشبەر و لایەنی بەر هێرشدا، کە گروپ و خانە تیرۆرستەکان دەخاتە ئەو بڕوایەی کە بە ڕوو بەروبونەوەی ئاشکرا و ڕاستەو خۆ ناتوانن هیچ زیانێك بە بەرامبەر بگەیەنن.

٣.کاتێك شارێك یان گوندێك یان خێڵێکیان داگیر دەکرد، جگە لەوەی دەستیان دەگرت بە سەر هەموو خێرو بێری ناوچەکەدا، دەکەوتنە سەپاندنی بیری ئایینی و ئایینداری خۆیان و گۆڕینی داب و نەریت و کولتوری شوێنەکە، ئەوەی لە ناوچەکەدا پیرۆز بوایە و لەگەڵ یەکتا پەرستیی ئەواندا نەگونجایە تێکیان دەدا، بە هەڕەشە و پەستانی زۆر گەلێك داب و نەرێتیان قەدەغە دەکرد، بەکارهێنانی توتن(جگەرە کێشان بە بێباوەڕی و تاوانێکی گەورە دەژمارد و زۆر کەسیان لە سەری کوشتوە)بە کارهێنانی تەزبیح(سبحە)شیعر و مۆسیقا، سەما(هەتاکو سەمای دەروێشان)و ڕیش تاشین و ئیتر بە تەواوی دەبونە خاوەنی خەڵکەکە.

قۆناغەکانی دەسەڵاتی سەعودی-وەهابی

پێویستە لێرەدا ئاماژە بۆ ئەوە بکەین کە دەسەڵاتی سەعودی-وەهابیەکان لە سەدەی نۆزدەهەمدا دو جار لە ناو براوە و پێکەوە نراوەتەوە، بەم پێیەش ئەو دەسەڵاتە سێ قۆناغی هەیە :(١٧٤٤-١٨١٨)و(١٨٢٤-١٨٩١)و(١٩٠٢- .....). لیرەشەوە لە سەر وەرچەرخانی قۆناغی دوەم و سێیەم دەدوێین.

کۆتایی قۆناغی یەکەم

لە بەر ئەوەی وەهابیەکان لە کۆتایی سەدەی هەژدەمدا هێرشیان دەکردە سەر کاروانی حاجیانی ئەو وڵاتە عەرەبیانەی کە ویلایەتی عوسمانی بون و عوسمانیەکانیش خۆیان بە پارێزەری مەککە و مەراسیمی حەج دەزانی، بۆیە عوسمانیەکان ساڵی(١٧٩٨)هێرشێکیان رێك خست بۆ سەر هێزەکانی وەهابیەکان لە شاری (الاحساء)بەڵام ناچاری کشانەوە بون، لە وەڵامیشدا سەعودی-وەهابیەکان-وەکو رابردو-ساڵی(١٨٠١)هێرشیان کردە سەر شاری کەربەلا لە عێراقی عوسمانیدا و ساڵی(١٨٠٢)یش مەککەیان داگیر کرد، بۆ چەند لایەکی تریش هێرشیان کرد، بەڵام سوڵتانی عوسمانی هیچ هێزێکی تری نەنارد بۆ عەرەبستان هەتا ساڵی(١٨١١)کاتێك فرمانی لە ناو بردنی ئەو(لە رێ دەرچو)انەی سپارد بە محەمەد علی پاشا(١٧٦٩-١٨٤٩)فەرمانڕەوای نیمچە سەربەخۆی میسر..تا ماوەی چوار ساڵیش محەمەد علی و سەعود(ی یەکەم)(١٨٠٣-١٨١٤)ئەمیر دیرعییە هاوتابون لە جەنگەکاندا بەڵام مەککە و مەدینەیان لە ژێر دەستی سەعودی-وەهابییەکان دەرهێنا، تا ساڵی(١٨١٥)(عەبدوڵا کوڕی سەعود)جێی سەعودی گرتەوە لە ئیمارەتی دیرعییەدا و وەکو باوکی نەبوو ناچار بو داوای رێککەوتن بکات و

میسریەکان کشانەوە لە نەجد. بەڵام ئیبراهیم پاشا(١٧٩٩-١٨٤٨)ی کوڕ(بە کوڕکراو)ی محەمەد علی بوە سەرکردەی هێزە میسریەکان و توانی لە رێگەی وت و وێژی دیپلۆماسی و دەست و دیاریی زۆرەوە پشگیری خێڵەکان بۆ خۆی دەستە بەر بکات، ئینجا چوە بەرە و ناوەڕاستی نیمچە دورگەی عەرەبی و شارۆچکەکانی(عنیزە)و(شقرە)و(بریدە)ی داگیر کرد، ئیتر خێڵەکانی (حرب)و(عنیزە)و(مەتیر)و(بنو خالد)خۆیان لەگەڵدا رێك خست و بە هەمو ئەو هێزانەوە لە نیسانی(١٨١٨)دا ئابلوقەی شاری دیرعییەی دا، تا دوای شەش مانگ لە جەنگ و بەرگری دیرعییە خۆی بە دەستەوە داو لە(٩)ی ئەیلولی (١٨١٨)دا عەبدوڵا ئەمیری دیرعییە قۆڵبەست کراو نێررا بۆ ئیستەنبوڵ کە لەوێ لە سێدارە درا، شاری دیرعییەش بە تەواوی ڕوخێنرا و کۆمەڵێك هێزی پارێزەری میسرییش لە شارۆچکە سەرەکیەکاندا دانران، چەند کەسێك لە بنەماڵەی سەعودی توانیان هەڵبێن بەڵام ئەوانی تر لەگەڵ کۆمەڵێك لە نەوەکانی ئیبن عەبدولوەهاب بران بۆ میسر و خرانە بەندیخانە، بەم شێوەیەش قۆناغی یەکەم کۆتایی پێ هات و لەم ماوەیەشدا خەڵك لە دەستی هێرشی وەهابیەکان حەوانەوە، هەر چەند لەو ماوەیەدا میسریەکانیش دژ بە وەهابیەکان توندوتیژی زۆریان پیادە کردوە و خراپەکاری و دڕەندەیی زۆریان کردوە، بەڵام هێزە پارێزەرە میسریەکان هەتا سەر نەمانەوە و جارێکی تر سەعودی-وەهابیەکان دەگەڕێنەوە بۆ کاری جارانیان.

قۆناغی دووەم

قۆناغی دووەمیش لە(١٨٢٤)ەوە دەست پێ دەکات کاتێك لەو ساڵەدا تورکی(١٨٢٣-١٨٣٤)نەوەی موحەممەدی کوڕی سەعود توانی شاری (الریاض)داگیر بکات و هێزە پارێزەرە میسریەکان دەرپەڕێنێت، ئیتر لەمەوە (الریاض)بوە پایتەختی فەرمانڕەوایی سەعودی، تورکی هەوڵی دا نێوان لەگەڵ فەرمانڕەوا عوسمانیەکانی عێراق و بریتانیەکاندا خۆش بکات و سەروەرییەکی زارەکی عوسمانیەکانیشی قبوڵ کرد، شارەکانی(الاحساء)و (حائل)یش جارێکی تر لە ساڵی(١٨٣٠)دا هاتنەوە ژێر دەسەلاتی سەعودی وەهابی و بەسەر خێڵەکانیشیدا جارێکی تر زاڵ بونەوە، دوای تورکی چەندین جار میسریەکان و عوسمانیەکان هێرشیان کردوەتە سەر سەعودی وەهابیەکان و هەرێمی (الاحساء)و شاری(الریاض)یان داگیر کردوە و سەعودیەکانیش هەندێك ڕا پەڕینیان کردوە و دەسەلاتی خۆیان درێژە پێ داوە ئەگەر لە مێرگی(البریمی)یش بوبێت لە عومان، هەتاکو لە ساڵی(١٨٨٠)دا بنەماڵەی (ئیبن رەشید)یاخود(ال رشید)ی پەیوەست بە عوسمانیەکانەوە، کە لە خێڵی(شمر)بون و پایتەختەکەیان شاری(حائل)بو، لە سەردەمی ئەمیر ئیبن رشید(موحەممەد کوڕی عەبدولا)(١٨٧٢-١٨٩٧)دا بنەماڵەی سەعودییان دەر پەڕاند و جێگەیان گرتنەوە، بنەماڵەکە ئاوارەی کوەیت بون و هیچیان بە دەستەوە نەما، بەم شێوەیەش قۆناغی دوەم کۆتایی پێ هات.

قۆناغی سێیەم

ئەو کاتەی کە بنەماڵەی سەعودی ئاوارەی کوەیت بون، ئیبن سەعود(عەبدولعەزیز کوڕی عەبدولرەحمان کوڕی فەیصەڵ کوری تورکی کوری عەبدوللاّ کوری موحوممەد کوری سەعود)(١٨٨٠-١٩٥٣)شیرە خۆرە بوو، دوای نزیکەی ٢٢ ساڵ و لە(١٥)ی کانونی دوەمی ساڵی (١٩٠٢)دا کە ئیبن سەعود گە نجێکی پێگەیشتو بو لەگەڵ کۆمەڵێکدا(٤٠)کەس گەڕایەوە (الریاض)و لەوانە (١٥)جەنگاوەریان توانیان لە شەودا دزە بکەنە ناو شار، فەرمانڕەوای شارەکە لە بنەماڵەی رەشیدی کوژراو دەستیان گرت بە سەر قەلاّکەدا، ئەم ڕووداوە بنەماڵەی سەعودی و پشتگیر و شوێنکەوتە کۆنەکانیانی وریا کردەوە و لە دەوری سەرۆکی تازە لاو گرد بونەوە، لە ماوەی دوو ساڵدا ئیبن سەعود نیوەی ناوەڕاستی نیمچە دورگەی عەرەبی گرتەوە.

ئیبن رەشید(ئەمیری رەشیدیی ئەو کاتە)داوای یارمەتی لە عوسمانیەکان کرد، ئەوانیش هێزێکیان نارد و لەگەڵ هێزەکانی ئیبن رەشیددا هێرشێکیان کرد کە هێزەکانی ئیبن سەعودیان لە(١٥)ی حوزەیرانی(١٩٠٤)دا شکست پێ هێنا، بەلاّم لە شوێنی خۆی نەترازا و توانی جارێکی تر هێزەکانی خۆی کۆ بکاتەوە، دوای ئەوەش ئیبن رەشید بەردەوام بو لە جەنگدا دژی ئیبن سەعود تا لە(١٩٠٦)دا لە جەنگدا کوژرا، هەر لەم ساڵەدا تورکەکان لەبەر ئەوەی چیتر نەیاندەتوانی هێز تەیار بکەن وازیان لە بیرۆکەکە هێناو هێزەکانی خۆیان لە(القاسم)کشاندەوە.

دامەزراندنی بزوتنەوەی ئیخوان

ئیبن سەعود لەو چەند ساڵەی پێش جەنگی جیهانی یەکەمدا بۆ بوژاندنەوە و بەهێز کردنی بنەماڵەکەی بڕیاریدا پشتگیریی وەهابیەت بکات و بە تەواوی لە خۆی بگرێت، چونکە دەیزانی کە توندو تیژی و دەمارگیری ئایینی دەتوانێت خزمەت بە ئاما نجە سیاسیەکانی بکات.

بۆ ئەوەش کە کارەکە بە پێی پیلانێکی مسۆگەر بڕوات بە ڕێوە کۆمەڵەیەکی بە ناوی برایان(الاخوان)دامەزراند، ئەوەش لە(١٩١٢)دا و بە یارمەتی پێشەوایەتیی پێشەوایەکی ئایینی بە ناوی(الشیخ عبدالکریم المغربیی)کە زۆر جار بە دامەزرێنەری راستەقینەی ئیخوان دادەنرێت.

ئەم کۆمەڵەیە ڕێکخستنێکی خێلەکیی ئایینی بو بە گیانێکی فیدا کارانەوە، بە هیوای ئەوەی بیانکاتە بناغەیەکی زۆر پتەو و متمانەدار بۆ هێزەکانی سوپاکەی، ئەم کۆمەڵە تیرۆرست و دەمارگیرە تەرخان کرابون بۆ جەنگ و تۆقاندن و دژی نەیارانی دەسەلاتی ئیبن سەعود و توانیان زۆربەی خەڵکی بیابانشین بهێننە ژێر رکێف، بۆ ئەوەی لایەنگری و دوژمنایەتیە خێڵەکی و عەشایەریە تەقلیدیەکانیان بمرێنێت و بۆ ئەوەش کە بە شێوەیەکی ئاسانتر لە سوپاکەیدا رێك بخرێن، ئیبن سەعود ئەم کۆمەڵەیەی ناچار کرد واز لە ژیانی بیابانشینی و شوانکارەیی بهێنن و لە دەوری بیرە ئاو و مێرگەکانی بیابان خانو دروست بکەن و بەوەش چەندین کۆمەڵگە(مجمع)ی زۆرە ملێی لێ پێك هێنان و کە ژمارەیان نزیکەی (١٠٠)کۆمەڵگە دەبوو (هەر یەك لەم کۆمەڵگایانەش پێی دەوترا هیجرە ئەمەش جگە لەوەی کە ناو نانێکی واقعی بو بە کەڵکهێنانی چەمکێکی ئیسلامییش بو کە بریتیە لە چەمکی کۆچکردن لە پێناو خودا، کە لە ئیسلامدا بە هۆی مێژووی زوی سەر هەڵدانیەوە رەهەندێکی رۆحی پەیدا کردوە، بەلاّم لە لای خێڵەکانی ئیخوان ناوەڕۆکی چەمکەکە بریتی بو لە کۆچ کردن لە ژیانی شوانکارەیی و گەڕۆکی و نەفامیەوە بۆ ژیانی نیشتەجێیی و کشتوکاڵ کردن و پابەند بوون بە ئیسلام و یەکتا پەرستیەوە)، بۆ ئەوەی شێوازی ژیانیان بگۆڕن و دەست بدەنە کشتوکاڵ و زەوی و زارەکانیش بە کەڵك بهێنن بۆ کوشتوکاڵ، بەلاّم ئەم پلانە واقیعبینانە نەبو، چونکە ئەو بیابانشینانەی مەڕ و مالاّتەکەیان فرۆشتبو بە دەگمەن دەیانتوانی کشت و کاڵ بکەن و وردە وردە هەژاری تەنگی پێ هەڵدەچنین، هەژاری و دەمارگیریش پێکەوە ئەم خێلاّنەیان تامەزرۆی هێرش کردبو، ئیبن سەعودیش چارەسەری ئەوەی بۆ دانان رەعیەتی بنەماڵەی رەشیدی تالاّن بکەن، ئەم کۆمەڵگانە دانیشتوانیان لە نێوان (١٠)کەس و(١٠٠٠٠)کەسدا بو، پێك دەهاتن لە خانوبەرەی بنەماڵەکان و مزگەوت و قوتا بخانەو چەك و جبە خانەو کەل و پەل و پێداویستی کشتوکاڵی، لە هەمووی گرنگتر بە لای ئیبن سەعودەوە کۆمەڵێکی زۆر مامۆستاو پیاوی ئایینیان هێنا بۆ ئەوەی ئەو دەشتەکیە بیابانشینانە لە سەر ڕێیازی وەهابی و بیرو باوەڕ و ئاڕاستەی ئایینی یەکتا پەرستی توندی موحەممەدی کوری عەبدولوەهاب پەروەردە بکەن و را بهێنن، گومانیشی تێدانیە کە ئەو بیابانشینانە لە هەموو کەسێك زیاتر دەتوانن ئەو ڕێیاز و بیرو باوەڕە وەربگرن و جێبەجێی بکەن بە تایبەتی کە یەکەم جاریان بە ڕاستەو خۆ ئیسلام و یەکتا پەرستیی بناسن، سەرەنجام کۆمەڵەی ئیخوان بە ئارەزووی دڵی ئیبن سەعود و پێشەوا وەهابیەکان پێك هات و بونە هێزێکی وەهابی جێبەجێکەر، ساڵی(١٩١٨)یش ئامادە بون بۆ ئەوەی بچنە سوپای تایبەتی ئیبن سەعودەوە.

ئیبن سەعود و بریتانیەکان

جگە لەوە لە کاتی جەنگی جیهانی یەکەمدا (کانونی یەکەمی ١٩١٥) ئیبن سەعود پەیمانێکی بەست لە گەڵ بەریتانیەکاندا ئەوان پلە و پایەو دەسەلاتی ئەو دەپارێزن و دەچەسپێنن و ئەویش دەبێت جەنگێك بەرپا بکات دژی بنەماڵەی ڕەشیدی (سەرە نێزەی عوسمانیەکان لە ناوچەکەدا) بەلام سەرە ڕای چەك و تفاقی بریتانیا و یارمەتییەکی پارە بە ئەندازەی (٥٠٠٠) پاوندی ستێرلینی لە مانگێکدا لە حکومەتی بەریتانیاوە (کە تا ساڵی ١٩٢٤ بەردەوام بو) تا ساڵی (١٩٢٠) هیچ ئامانجێکی نەبو و بیانوی دەهێنایەوە بەوەی کە یارمەتیەکە کەمەو بەش ناکات، دیارە ڕازی کردنی ئەو هەموو سەرباز و هێزە خێڵەکی و دەشتەکیەی ئەو ڕای گرتبوون تێچونێکی زۆری لێ دەخواست، جگە لەوەی زوو بە زوو سوپا فراوانەکەی بۆ ساز و ئامادە نەدەبو، بەلام ساڵانی (١٩٢٠) تا (١٩٢٢) هەر چۆنێك بێت ڕوو بەروی ڕەشیدیەکان بوەوە و بە تایبەتی لە ساڵی (١٩٢١) دا کە هێزەکانی دوایین ئەمیری ڕەشیدی (موحوممەد کوری تەلاڵ)ی شکاند و ملی پێ کەچ کرد و دەسەلاتی ڕەشیدی لەناو برد، بەوەش زەوی و زاری خۆی زیا کرد بەلام داهاتەکەی هیچی وا زیای نەکرد، لێرەدا پێویستە تیشك بخەینە سەر کەسێتییەك کە هەستاوە بە فرمانی دیپلۆمات لە نێوان بریتانیا و ئیبن سەعوددا و پەیوەست بوە بە مێژووی ڕێبازی وەهابیەوەوکە ئەویش گەشتیار و عەرەبناسی بریتانی (هاری سەنت جۆن جۆن بریجەر فیلبی) (١٨٨٥-١٩٦٠)ە، کە لە بنەڕەتدا لە ساڵی (١٩٠٧) دا بوەتە ئەفسەرێکی سیاسی لە حکومەتی ئینگلیزیی هیندستاندا و دواتر لە (١٩١٧) دا دەبێتە لێپرسراوێکی سیاسی و ئابوری لە هێزی هەڵمەتی

دەفگەرایی‌و توندوتیژی
ژیلوان شۆڕش محمد صالح

ڕێخۆشکەر (استطلاعی)ی میزۆپۆتامیادا، کە لەو پۆستەدا دو فەرمانی سەرەکیی پێ سپێردرابو، یەکەمیان ڕێکخستنی شۆڕشی عەرەب بەسەر عوسمانیەکاندا، دوەمیشیان پاراستنی کێڵگە نەوتیەکانی نزیك بەسڕە و (شط العرب) ئەوجا لە تیشرینی دوەمی (١٩١٧) دا بە ئەندازەیەکی زۆر لە پارەوە و بە کارێکی دیپلۆماسی دەنێرێت بۆ لای ئیبن سەعود، ئامانجی بنەڕەتی لەم کارەش دروستکردنی هێزێك بو لە ڕێگەی ئیبن سەعودە وە کە ڕوبەڕوی هێزی عوسمانیەکان و داردەستەکانیان لە نیمچە دورگەی عەرەبیدا (وەکو بنەماڵەی ڕەشیدی) بوەستێتەوە و قەڵەمڕەوی عوسمانیەکان لە ناوچەکادا نەهێڵێت و بنەماڵەی ڕەشیدیش سەرقاڵ بکات بە سەعودی وەهابیەکانەوە بۆ ئەوەی نەتوانن بە داوای عوسمانیەکان روبەڕوی بریتانیەکان ببنەوە لە ناوچەی بەسڕەداو بناغەیەکیش بێت بۆ ڕوخاندنی دەسەلاتی عوسمانی لە نیمچە دورگەی عەرەبیداو ڕێخۆشکردنێکیش بێت بۆ ڕوخاندنی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی لە سوریادا و ئینجا لە ماڵی خۆیدا، بۆ ئەمەش فیلبی لە دو لایەنەوە و تووێژی لەگەڵ ئیبن سەعود کرد، یەکەمیان ئەوەی کە ئیبن سەعود ساز و ئامادە بکات بۆ جەنگ دژی ئیمارەتی ڕەشیدی بۆ ئەوەی هێزی عوسمانی لە ناوچەکەدا نەمێنێت، دوەمیش کارکردن بۆ ئەوەی ئیبن سەعود هێرش نەکاتە سەر پاشا هاشمیەکان چونکە ئەوانە سەرکردایەتیی شۆڕشی عەرەب دەکەن بە سەر عوسمانیەکاندا، لە ئەنجامدا دۆستایەتیەکی پتەو لە نێوان ئیبن سەعود و بریتانیەکان بە گشتی و فیلبی بە تایبەتی دروست بو، فیلبی لەو سەرە قەڵەمانەدا کە نوسیویەتی و ناردویەتی بۆ سیر پێرسی زەکەریا کۆکس (١٨٦٤-١٩٣٧) لێپرسراوی بریتانیی گشتی لە عێراق و ناوچەی کەندا و لەو کاتەدا، لە نامەیەکدا بە بەرواری (٢)ی حوزەیرانی (١٩١٨) دەڵێت (ئیبن سەعود پیاوێکە

پێویستیی بە دۆستایەتی و پشتگیریی بریتانیا هەیە هەتا بتوانێت یارمەتیدەرێك بێت بۆ ئامانج و داخوازیەکانی، لەگەڵ ئەوەشدا دەزانین کە یەکەم شتێکیش ئەو پێویستیی پێیەتی چەك و پارەیە، لە ڕاستیدا پارە لای ئەو نرخێکی گەورەی هەیە چونکە باوەڕی وایە کە دەستکەوتنی پارە و ئەو پارەیەی دەیبەخشێت بە لایەنگر و پشتیوانەکانی تاکە پاساوێکە بۆ سیاسەتەکەی لەبەر چاوی ئەو پشتیوانانەیدا هەتا قبوڵ بکەن لەگەڵ بێگانە(ئینگلیز)دا کار بکەن دژی موسوڵمانان (دەوڵەتی خیلافەت)، کە ئەمەش بابەتێکی زۆر هەستیارە هەروەها دەنوسێت(ئەو بیست و پێنج هەزار پاوەندە زێڕەی کە لەگەڵ خۆم بە داواکاریی ئێوە (واتە پێرسی کۆکس)هەڵم گرتبو گەیاندمە دەستی ئیبن سەعود و تێم گەیاند کە ئەمە تەنها پێشەکییەکە بۆ پارەدارکردنی هێرشەکەی بۆ سەر ئەمیری حائیل(واتە ئال رەشید)، ئیبن سەعود پێداگریی دەکرد و داوای زیاتری دەکرد چونکە خەرجی زۆرە و هەموانیش داوای زێڕش دەکەن)هەروەها لە نوسراوێکی تردا دەڵێت(بە پێی قورعان نابێت کوشتار هەبێت لە نێوان موسوڵمانە چاکەکان ،واتە وەهابیەکان و نێوان مەسیحیەکاندا چونکە ئەهلی کیتابن، نەرمی و لێبوردەیی لە گەڵیاندا فەرمانێکی خوایە.. بەڵام جەنگ و جیهادی ئەو موسوڵمانە چاکانە تەنها لەگەڵ فرە پەرست(مشرك)و بێباوەڕەکاندایە، یەکەمین فرە پەرست و بێباوەڕێکیش تورکە عوسمانیەکانن هەروەها خانەدانە هاشمیەکانیش و بە کورتی هەمو موسوڵمانان جگە لە وەهابیەکان، ئەم دیاردەیەش سەرنجی خۆرئاواییەکانی زۆر راکێشاوە، کاتێك بینیویانە وەهابیەکان لەگەڵ جولەکە و مەسیحیەکاندا تا ڕادەیەك نەرمن بەڵام لەگەڵ موسوڵمانانی جیاوازدا زۆر توندن، بۆ نمونە زۆریان لێ ناکەن بچنە سەر ئایینی ئیسلام و ئازاریان نادەن و

ڕێگەیان پێ دەدەن لە ماڵەکانی خۆیاندا پەرستشی خۆیان بکەن، بەڵام تەنها سەرانەیەکیان لێ دەسەنن کە بریتیە لە(٥)قرش لە هەر سەرێك، جگە لەوەی ناچاریان دەکەن کە خۆیان جیا بکەنەوە لە موسوڵمان کە ئەمەیان یاسایەکی سەرشۆڕکەرە، بەڵام کاتێك وەهابیەکان زاڵ دەبن بەسەر موسوڵمانانی جیاواز لە خۆیان سەر لە نوێ داوای موسوڵمان بونیان لێ دەکەن و ئازاریان دەدەن و ئەگەر بەرگرییان کرد بە تەواوی لە ناویان دەبەن و ئینجا ناهێڵن بەردەوام بن لەسەر شێوازی خۆیان لە پەرستشدا، ئەم دیاردەیەش لەوەوە سەرچاوەی گرتوە کە وەهابیەکان یاسای (ئەهلی زیمە)بە سەر مەسیحی و جولەکەدا جێبەجێ دەکەن و یاسای (فرە پەرستیی جەنگاو بەسەر موسوڵمانانی جیاوازدا دەسە پێنن، ئەمە لە بنەڕەتدا، بەڵام ئێستە دەسەڵاتی سەعودی ڕێگە نادات بە مەحکومکردنی ئیسرائیل لەبەر هاوپەیمانێتیەکانی لەگەڵ خۆرئاوادا، پاشان فیلبی دەڵێت(ئەوە ئیشی ئێمە نییە هەڵەی ئەم بابەتە راست بکەینەوە، بەڵکوی بە پێچەوانەوە پێویستە ڕقی ئیبن سەعود لە موسوڵمانان لە دەرەوەی وەهابیەکان قبوڵ بکەینەوە، چونکە هەتا ئەم ڕقە زیاتر بێت زیاتر دەگونجێت لەگەڵ بەرژەوەندیەکانی ئێمەدا).

ئەم قسانەش بە ڕونی ئەوە دەگەیەنن کە کۆکس و فیلبی و بریتانیەکان نەخشەیان کێشاوە بۆ قۆستنەوەی هەوڵی فراوا نخوازیی ئیبن سەعود و رەتکردنەوە و رقی وەهابیەکان لە هەموو موسوڵمانانی جیاواز لە خۆیان، بۆ درێژە پێدانی بەرژەوەندیی ئیمپێریالیستی و دواڕۆژیی خۆیان لە خۆرهەلاتی ناوەڕاستدا و بۆ لە ناوبردنی ڕێگری گەورەی ئەو ئامانجە کە دەوڵەتی عوسمانی بو، چونکە کۆلۆنیاکانی ئەوان لە ناوچەکەدا کەرتە و ویلایەتی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی بون و جگە لەوەش عوسمانیەکان بە توندی

ئەوەیان ڕەت کردەوە فەلەستین بدەن بە جولەکە، ئیتر دوای ئەوەی بە دوای پارەدا چەکەکانیش گەیشتن فیلبی بۆ خۆی لە بورجێکی نزیک ناوچەکەدا سەرپەرشتی جەنگی سەعودی وەهابیەکانی کرد، بۆ سەر ئیمارەتی ئیبن رەشید، دواتریش بریتانیەکان سوپاسی سەعودی وەهابیەکانیان کرد بۆ سەرقاڵکردنی ئیمارەتی رەشیدی لە کاتی داگیرکردنی بەصرەدا هەروەکو پێشتریش (١٣ی نیسانی ١٩١٣)بریتانیەکان بە پارە و بە چەکی نوێ هاوکاری هێزەکانی ئیبن سەعودیان کرد بۆ گرتنی هەرێمی (الاحساء)و کەناری سەر کەنداوی عەرەبی لە کوەیتەوە تا قەتەر کە لە ژێر کۆنترۆڵی عوسمانیەکاندا بو، ئەو کەسەش کە پلانی هێرشەکەی دانا ئەفسەری ئینگلیزی لیچمان بو، ئیتر بە هێرشێکی لە ناکاو ئەحساو کەوت و هاتە ژێر دەسەلاتی ئیبن سەعود، دواتر فیلبی بوە ڕاوێژکاری تایبەتی ئیبن سەعود بۆ کاروباری مامەڵەکردن لەگەڵ بریتانیەکان و هێزە خۆر ئاواییەکاندا بە گشتی و ئیتر پێی دەوترا شێخ عەبدوللاّ فیلبی دواتریش ساڵی(١٩٣٠)بوە موسوڵمان و خەتەنەیش کرا، (کە دوو مانگ حەوایەوە تا چاك بووەوە)و ساڵی (١٩٣١)یش حەجی کرد، ئەمەش بۆ ئەوەی بتوانێت زیاتر لە دەسەلاتی سەعودیدا ڕۆڵ ببینێت چونکە خەڵك بە گشتی قبوڵیان نەدەکرد مامەڵە لەگەڵ کەسێکی ئەوروپایی مەسیحیدا بکەن، هەروەها فیلبی یەکێکە لە دۆزەرەوە و گەشتیارەکانی نیمچە دورگەی عەرەبی و یەکەم کەسی ئەوروپایی بوە کە بیابانی چارەکی چۆڵ(الربع الخالی)بە تەواوی ببڕێت و پەی بە نهێنیەکانی بەرێت، توانیشی زۆربەی نوسراوە سەمودیەکان لە نیمچە دورگەی عەرەبیدا بدۆزێتەوە و بیاننوسێتەوە و بیاننێرێت بۆ کەسانی پسپۆڕ، جگە لەوەی لە دۆزینەوە و سەرپەرشتیی بەرهەم هێنانی پەترۆڵی سەعودیدا فیلبی ڕۆڵی گەورەی هەبو و بە کۆششی ئەو

دەفگەرایی‌و توندوتیژی
ژیلوان شۆڕش محمد صاڵح

کۆمپانیای (ئارامکۆ)دامەزرا و، چەند کتێبێکیشی دەربارەی گەشت و زانیارییەکانی خۆی سەبارەت بە نیمچە دورگەی عەرەبی نوسیوە.

دواتر شێخ عەبدوللاّ فیلبی ساڵی(١٩٤٧)لە تەمەنی شەست ساڵیدا ژنی دووەمی هێنا کە لە بازاڕی کۆیلە فرۆشی لە تائیف کچێکی شازدە ساڵەی کڕی، ئەمەش شایەنی باس نییە بە بەراورد بە ئیبن سەعود لەم بارەیەوە کە ئیبن سەعود لە ماوەی ژیانیدا زیاتر لە(٣٠٠)جار ژنی هێناوە و(٤٤)کوڕی بوە و ژمارەی کچەکانیشی بە رونی نازانرێت.

کاتێکیش ئیبن سەعود ساڵی(١٩٥٣)مرد و سەعود(سەعود کوڕی عەبدولعەزیز)(١٩٠٢-١٩٦٩)بوە پاشا، فیلبی بە ڕاشکاوی ڕەخنەی لێ گرت لە سەر سیاسەتی دەستبلاّو و بە فیڕۆدانی سامانی پەترۆڵی سەعودی، جگە لەوەی لایەنگری فیلبی وردە وردە لە بەریتانیاوە دەگۆرا بۆ ئەمریکا و هەندێك هەوڵی دا بۆ زیانگەیاندن بە بەرژەوەندیەکانی بەریتانیا، ئیتر(١٩٥٥)دور خرایەوە بۆ لوبنان لەوێش بە پێی هەندێك سەرچاوە هەڕەشەی لە بنەماڵەی سەعودی کرد بە بلاّوکردنەوەی دۆکیومێنتەکانی پەیوەست بە فرۆشتنی فەلەستین لە لایەن ئەو بنەماڵەیەوە، دواتر لە هەمان ساڵدا هەرچۆنێك بێت لەگەڵ بنەماڵەی سەعودیدا ڕێك کەوتەوە و گەڕایەوە بۆ(الریاض)، لە کۆتاییشدا ساڵی(١٩٦٠)لە بەیروت مرد و لە گۆڕستانی موسوڵمانان نێژرا، بێ گومان ژیان و کاری فیلبی لایەنی زۆرتری هەیە کە لێرەدا بواری هەمووی نەبوو.

ئینجا لە سەرەتادا ئیبن سەعود تەنها فەرمانڕەوایی ناوڕاستی نیمچە دورگەی عەرەبی دەکرد، ئیتر ناوچەی حیجاز لە ژێر دەستی شەریف حسەین (١٨٥٢-١٩٣١)شەریفی مەککە بو، کە لە(١٩١٦)ەوە ببوە پاشای حیجاز و لە ساڵی(١٩٢٤)یشدا خۆی بە خەلیفەی موسوڵمانان ڕاگەیاند. جگە لەوەش

عەبدوللاّ(١٨٨٢-١٩٥١)ی کوڕی شەریف حسەین لە سالّی(١٩٢١)دا ببوە فەرمانڕەوای ئەردەنی ئەو کاتە،فەیصەلی یەکەم(١٨٨٣-١٩٣٣)کوڕێکی تری شەریف حسەین هەر لە سالّی(١٩٢١)دا ببوە پاشای عێراق،ئیتر ئیبن سەعود لەوە دەترسا ئەم بنەمالّە رکەبەر و سەرکەوتوە بە تەواوی گەمارۆی بدەن.

ئەمیش لە ئەوپەڕی دەسەلاّتی خۆیدا بو و کەسێتییەکی بەهێز و کاریگەرییەکی تایبەتی هەبوو لە ناو شوێنکەوتوەکانیداو سیاسە تمەدارێکی لێ هاتوش بوو،بۆ خۆی لەگەلّ پێشەوا ئایینی و خێلّەکیەکاندا کاری دەکرد،لە هەمان کاتدا پشتی بە ئیخوان ئەستور بو و ئەوانیش تامەزرۆی جەنگ بون دژی پاشا هاشمیەکان،بۆیە لە خۆی ڕادەبینی حیجاز بگرێت ...لە لایەکی تریشەوە کاتێك بەریتانیەکان وتو و وێژیان لەگەلّ شەریف حسەیندا کرد دەربارەی بەخشینی خاکی فەلەستین بە جولەکە شەریف حسەین ئەوەی ڕەت کردەوە و تێگەیشتن کە دەیەوێت ولاّتانی عەرەبی(بە تایبەتی نیمچە دورگەی عەرەبی و عێراق و شام لە ژێر دەسەلاّتی خۆیدا ڕێك بخات،کاتێك کە خۆی بە خەلیفە ڕاگەیاند،ئیتر فیلبی و بەریتانیەکان بە تەواوی پشتی شەریف حسەینیان بەردا و ئیبن سەعودیان پالاّوت بۆ پادشای حیجاز و نیمچە دورگەی عەرەبی و ئاماژەیاندا بە ئیبن سەعود کە بە هێزەکانی ئیخوان شەریف حسەین بڕوخێنێت ،فیلبی لە کتێبێکیدا بە ناوی(چل سالّ لە بیاباندا)(١٩٥٧)لەوە دەدوێت و دەلّێت(دوای ئەوەی بێ هیوا بوین لە شەریف حسەین هێزەکانی ئیخوا نمان جولاّند بە سەرۆکایەتی خالید کوڕی لوئەی و فەیصەل دەویش و سولّتان کوڕی بیجاد بۆ ڕشتنی خوێنێکی زۆر لە تائیفدا بۆ ئەوەی ترس و تۆقین بخەنە دلّی هەمو حیجازیەکانەوە بیابانشین و شارنشینیان،تا ئەوە ببێتە ڕێگرێك لە ڕژانی خوێنی تر لە شارەکانی تری حیجازدا...ئەمە ئەگەر

بکرێت،ئەگەر نا ئینگلیزەکان بڕیاری خستنی شەریف حسەینیان دابو بە هەر نرخێك بێت دوای ئەوەی کە داوای بەخشینی فەلەستینی بە جولەکە ئاوارە و داماوەکان ڕەت کردەوە ئەوەش دوای ئەوەی کە شەریف حسەین پێشنیاری ئەوەی ڕەت کردەوە کە بە فەرمانڕەوایی حیجاز دەست هەلّگرێت و واز بێنێت لە بیرۆکەی یەکخستنی ولاّتانی عەرەبی لە ژێر دەسەلاّتی خۆیدا).

ئیتر ئەوە بو سەرەتا لە سالّی (١٩١٩)دا ئیخوان هێرشێکیان کردە سەر شەریف حسەین و توانیان شکستی پێ بهێنن لە ڕوو بەروبونەوەیاندا و سوپاکەیان لەناو برد،دوای ئەوەش لە سالاّنی (١٩٢١)و(١٩٢٢)دا هێرشیان کردە سەر سنوری عێراق دژی فەیصەل پاشای هاشمیی عێراق و سەر سنوری ئوردن دژی عەبدوللاّ پاشای هاشمیی ئوردونی،ئەو کاتە کاتێکیش شەریف حسەین سالّی (١٩٢٤)خۆی بە خەلیفە راگەیاند ئیخوان ئەمەیان بە کارێکی گومرایانە داناو شەریف حسەینیشیان بەوە تۆمەتبار کرد کە ڕێگەی بە جیهێنانی حەجیان لێ دەگرێت...ئیتر بۆ جێبەجێکردنی نیازی ئیبن سەعود و ئامانجی ئایینی خۆیان هێرشێکی کۆتاییان دەسپێکرد،سەرەتا بە شێوەیەکی کاتی بەرەو ئەردەن و عیراق و حیجاز چون و پاشان ئابلوقەی شاری تائیفیان داو سەرەنجام دوای بەرگرییەکی کەم چونە ناوی بەلاّم(١٥٠٠٠)کەس لە خەلّکەکەی(نێرینەکانیان)و نزیکەی(٢٨٠٠)کەسیشیان لە سەربازەکانی شەریف حسەین کوڕی عەلی(شەریفی مەککە)رەشە کوژ کرد،جگە لە هێرشەکانیان بۆ سەر ناوچەکانی تری حیجاز کە سەرجەم لە حیجازدا قوربانیی قەسا بخانەکانیان گەیشتە(١٥٠٠٠٠)مروڤ،ئینجا هەر لەو سالّەدا (١٩٢٤)بەبێ بەرگرییەك مەککەیان گرت،فیلبی کە پێیان دەوت شێخ عەبدوللاّ وتاری فەتح ی مەککەی لە مزگەوتی(المسجد الحرام)دا خوێندەوە.

شایەنی باسەو زۆر جێی داخە ئەو سوپایە، کە لە چەند خێڵێکی دەشتەکی و بیابانی پێك دەهات ،کتێبخانەیەکی گەورە و بەنرخیان لە شاری مەککەدا سوتاند کە(٦٠)هەزار کتێبی چاپی دەگمەن و نزیکەی(٤٠)هەزار دەستنوسی کۆنینە و دانسقەی تێدا بوو کە هەندێکیان وەکو دەڵێن لەبەر دەستی پێغەمبەردا نوسرابون و هەندێکی تریان نوسراوی چوار خەلیفەکە و صەحابیی تر بون، نوسراوی وای تێدا بوو کە لەسەر پێستی ئاسك و ئێسك و تەختەو تاتە قوڕ نوسرابون، جگە لەوەی کتێبخانەکە لە لایەکی ترەوە مۆزەخانەیەك بوو کە کۆمەڵێکی زۆر شوێنەوار و شت و مەکی کۆنینەی پێش ئیسلام و دوای ئیسلامی لە خۆ گرتبو، کە بێ گومان ئەوە زیانێکی گەورە بو کە لە کەلەپوری عەرەبی و ئیسلامی و مرۆڤایەتی کەوت.

دواتر لە(١٩٢٥)دا مەدینە دوای ئابڵوقەیەکی درێژخایەن بە ڕادەی پازدە مانگ و جیددەش کۆنتڕۆڵ کران، دوای ئەو ئابڵوقە درێژخایەنەی شاری مەدینەش خەڵکی شارەکەیان کۆچ پێ کردوە بە شێوەیەك لە(٧٠-٨٠)هەزار تەنها(٦)هەزاریان لێ دەمێنێتەوە، شارەکەش دەبێتە نیمچە وێرانەیەك وەك و ئەوەی زەوی لەرزە لێی دابێت، بەم شێوەیەش هەمو حیجازیان بۆ ئیبن سەعود گرت و ئیبن سەعودیش لە مزگەوتی (المسجد الحرام)دا بە رەسمی کرا بە پاشای حیجاز، هەروەکو ئیخوان پێشتر لە ساڵی(١٩٢١)دا ملکەچکردنی تەواوی هەرێمی(عەسیر)ی نێوان حیجاز و یەمەندا لە لایەن کوڕەکەی(فەیصەل)ەوە ڕۆڵێکی کاریگەریان هەبوو، ئیتر فەرمانڕەوایی نیمچە دورگەی عەرەبی بە تەواوی بۆ ئیبن سەعود چەسپا و دواتر هەمو هەرێمەکانی یەك خست و ناونرا شانشینی عەرەبی سەعودی و بە پشتگیریی بەریتانیەکان خۆیکرد بە پاشای ئەو شانشینیەو لە لایەن بەریتانیەکانەوە ئەو شانشینە دانی پێدا نرا، بێ

گومان یەکخستنی خێڵ و هەرێمەکانی ئەو شانشینە لە سایەی یەکتا پەرستیەوە بو کە کاریگەرترین ئایدۆلۆجیایە بۆ یەکخستن.

یاخیبونی ئیخوان

لێرەدا ئیتر ئیبن سەعود دوژمن و رکەبەرێکی نەمابو، بەڵام ئیخوان کە جگە لە خۆیان هەموو خەڵکیان بە فرە پەرست و بێباوەڕ و شایستەی کوشتن و داگیرکردن دادەنا(هەروەکو گومانیان لە باوەڕی هەمو کەسێك هەبو، بە شێوەیەك سەر بڕاوی هەمو کەسێکیان نەدەخوارد)، بە نیازی هێرشی زیاتر بون(وەکو هێرشەکانی سەدەی هەژدەهەم و نۆزدەهەم)، کاتێکیش ئیبن سەعود هێرشی زیاتری لێ قەدەغەکردن ئەوان بە نا پاکی (الخیانە)تۆمەتباریان کرد و قسەکانی پێشوتری خۆییان لە دژی بەکارهێنا، ئەم ناکۆکیەش دوای یەکخستنی نەجد و حیجاز سەری هەڵدا لە نێوان ئیبن سەعود و سەرۆکەکانی ئیخواندا، بە تایبەتی سێ سەرکردەی بنەڕەتییان کە ئەمانەن:

سوڵتان کوڕی بیجاد کوڕی حومەید(ابن بجاد)یاخود(ابن حمید)، ناسراو بە (سلتان الدین)، گەورەی خێڵی (عتیبە)لە گەورەترین کۆمەڵگەدا بە ناوی(غطغط).

ضیدان کوڕی حیسلەین(ابن حسلین)، گەورەی خێڵی(عجمان).

فەیصەل کوری سوڵتان ئەلدەویش(فیصل الدویش)، گەورەی خێڵی(مطیر)لە یەکەم کۆمەڵگەیەکدا کە دروست کراوە بە ناوی (الارطاویة).

ئەم سێ سەرکردەیە هەر لە ساڵی (١٩٢٦)دا لە کۆمەڵگەی (الارطاویة) بنکەی فەیصەل دەویش هەندێکیش دەڵێن لە کۆمەڵگەی (غطغط)بنکەی ئیبن

بیجاد،کۆبونەوە و بڕیاریاندا یەك بگرن دژی هەر کەسێك پێچەوانەیان بێت و یاخیبونیان لە ئیبن سەعود ڕاگەیاند.

بیانوی ئیخوان لەم یاخیبونەدا چەند شتێك بو،لەوانە:

-هێرشیان کردە سەر ئیبن سەعود لەسەر ئەو بیدعە و داهێنراوە نا شەرعیانەی کە هێنابونیە ولاتەوە وەکو تەلەفون و ئوتومبێل و بایسیکل و دەزگای بروسکە ناردن(تەلەگراف)(دەگێڕنەوە کە هەندێك لە پیاوە ئاینییەکان دەچون کۆشکی تەلەفۆنەکانیان دەپشکنی چونکە باوەڕیان وابو ئەو شتانە جادو و ئیشی جنۆکەن و بە جنۆکە دەڕۆن بە ڕێوە).

هەروەها لەسەر هەندێك نەریتی ئیبن سەعود وەکو بەکارهێنانی بۆنی خۆش و جل و بەرگی کەشخەو زیادەڕەویکردنی لە کۆکردنەوەی ژن و کەنیزدا و عەبای درێژ و سمێڵی شۆڕ و لەسەر کردنی عەگال.

-روداوی کەژاوەی میسری:ساڵی (١٩٢٦)ئیخوان هێرشیان کردە سەر کەژاوەی حەج کە هەمو ساڵێك میسر بە یارمەتی و خۆراکێکی زۆرەوە دەینارد بۆ حیجازیەکان،بەلام سەرەنجام چل کەس لە ئیخوان تێداچون،بەلام ئیبن سەعود فریای هەڵوێستەکە کەوتو پاسەوانیی حاجیە میسریەکانی کرد هەتا گەڕانەوە،ئینجا خوێن بایی هەموو کوژراوەکانی داو قەرەبوی وشترە کوژراوەکانیشی بۆ کردنەوە،بەلام ئەم ڕوداوە نا ڕەزامەندییەکی لای ئیخوان دروست کرد.

-هەروەها لەسەر ئەوەی ئیبن سەعود کوڕە گەورەکەی (سەعود)ناردبو بۆ ولاتی بێباوەڕان واتە میسر بە بڕوای ئەوان،ئەمەش دوای روداوی کەژاوەی میسری بۆ ڕەواندنەوەی کاریگەریەکانی لە لای میسریەکان،هەروەها (فەیصەل)ی کوڕی

ناردبو بۆ بەریتانیا،ساڵی(١٩٢٦)بۆ گفت و گۆ لەگەڵ ئینگلیز،ئەمەش لای ئیخوان واتە هاوکاری لەگەڵ فرە پەرستان و بێباوەڕان.

-هەروەها لەسەر ئەوەی ڕێگەی لێ گرتن هێرشی زیاتر بکەنە سەر ناوچەکان،بە تایبەتی عێراق،کە لە سەر سنوری عێراق ناوچەیەکی بێ لایەن بە پەیمانی نێوان بەریتانیا و ئیبن سەعود بۆ پاراستنی دەسەلاتی پاشا هاشمیەکانی هاوپەیمانی بەریتانیا دروست کرابو پاسگە(مخفر)ی(البصیە)ی تێدا دانرابو،جگە لە سنورەکانی نێوان عێراق و ئەردەن و ناوچەکانی ئیبن سەعود کە لە لایەن بەریتانیەکانەوە کێشرا...کە ئەمانە گەورەترین نیگەرانییان بۆ ئیخوان دروست کردبو.

-هەروەها نەرمیی مامەڵەی ئیبن سەعود لەگەڵ کۆمەڵێك کەس و لایەندا کە ئەوان بە بێ باوەڕیان دەزانین، پێیان وابو ئیبن سەعود مامەڵە لەگەڵ بێباوەڕاندا دەکات و لایەنگری بۆیان هەیە،واتە ئەو هاوکاری و دەستتێکەڵیەی کە ئیبن سەعود لەگەڵ بەریتانیەکاندا هەییو نیگەرانی کردبون،بە تایبەتی لە لای جەماوەری سادەو سەرکردەیەکی بە باوەڕی وەکو ئیبن بیجاد...واتە وردە وردە هەستیان کردبو کە ئیبن سەعود تەنها بۆ دەسەلاتی کردوە و بە تەنگی بابەتەکانی ترەوە نییە.

-هەروەها دانانی باجی گومرگ لە سەر خەڵکی نەجد،کە قورس بو لە سەریان باجیان لێ بسەنرێت لە کاتێکدا موسوڵمانی راستەقینەن جگە لەوەی ئەمە نا ڕەزامەندییەك بو لە بە کەڵکێنانی خەڵکەکە لە ڕێگەی کۆکردنەوەی باجەوە بۆ دەسەلاتی مەرکەزی ،کە بۆ کۆمەڵگای نیمچە دورگەی عەرەبی بابەتێکی نوێ بو.

-هەروەها ریگەدان بە خێڵەکانی ئەردەن و عێراق بە بەکارهێنانی لەوەڕگاکانی زەوی و زاری موسوڵمانان واتە لە خاکی سەعودیەدا، کە ئەمەش رەنگدانەوەی کێشمەکێشی نێوان خێڵەکان بو لەسەر لەوەڕگا.

-قەدەغەکردنی بازرگانی لەگەڵ کوەیتدا ئیخوانیش دەیانوت ئەگەر خەڵکی کوەیت بێباوەڕن دەبێت ئیبن سەعود جیهاد ڕابگەیەنێت لە دژیان، ئەگەر بێباوەڕیش نین چۆن دەبێت ڕێ بگرێت لە بازرگانی کردن لە گەڵیاندا.

-لێبوردن و پشتگوێخستنی شیعە لە (الاحساء)و(االقطیف)دا، ئیخوان پێیان وابو کە ئیبن سەعود یان دەبێت ڕێنوماییان بکات بۆ ئیسلام یان کوشتاریان بکات، ئەمە لە کاتێکدا ساڵی(١٩١٦)ئیبن سەعود فەرمانێکی دەرکردەوە بۆ خەڵکی(الاحساء)بە سوننەو شیعەیەوە کە سەر لە نوێ موسوڵمان بن و بێنە سەر ڕێبازی وەهابی، ئینجا(عبدالله بن جلوی)فەرمانڕەوای خوێنرێژی(الاحساء)و(القطیف)قەدەغەی کرد لە شیعە سروتی ئایینی خۆیان جێبەجێبکەن، جگە لەوەش کە ئیخوان بە ئارەزووی خۆیان زۆریان لە ئەحساء زۆریان لە شیعە کوشتوە.

ئەمە لای جەماوەری ئیخوان بەڵام وا دەردەکەوێت لە لای سەرکردەکانی ئیخوان کۆمەڵێك هۆکار و پاڵنەری شاراوەش هەبوبن کە رەنگە پاڵنەری راستەقینە یان سەرەکی بن لای ئەوان.

-ئیبن بیجاد رۆڵی سەرەکی هەبو لە داگیرکردنی تائیف و مەککەدا بەڵام ئیبن سەعود سەرکردەیەکی تری بە ناوی(خالد بن لوئی)کرد بە فەرمانڕەوای مەککە چونکە لە خانەدانەکان(الاشراف)بو و زیاتر لەگەڵ خەڵکی مەککەدا دەگونجا، جگە لەوەیش نەیکرد بە فەرمانڕەوای تائیف، ئیتر ئیبن بیجاد بە دڵساردییەوە گەڕایەوە.

-فەیصەل دەویش سەرقاڵ بو بە هێرشی سەر عێراقەوە و نەیتوانی لە داگیرکردنی مەککەدا بەشداربێت، پاشان سور بو لەسەر ئەوەی داگیرکردنی مەدینە لەسەر دەستی ئەو بێت بەڵام نەیتوانی و وازی لە بیرۆکەکە هێناو گەڕایەوە، ئیتر هەستی کرد کە بەشدارییەکی وای نەکردوە کە شایەنی پشکێکی گەورەی دەسکەوتەکان بێت، لە کاتێکدا هیوای وابو ببێتە فەرمانڕەوای مەدینە، جگە لەوەی(لە ئەدەبیتی ئۆپۆزسیۆنی سەعودیدا)دەوترێت کە هاوکاری ئیبن سەعود لەگەڵ زایۆنیزمدا و پەیماندانی بە بەخشینی فەلەستین بە جولەکە فەیصەل دەویشی ڕاچڵەکاندوە.

-ئیبن حیسلەین بەشداریی لەو لەشکرکێشانەدا نەکرد هەرچەند ئیبن سەعود داوای لێ کردبو، ئیتر بار گرژییەك کەوتە نێوانیانەوە.

لەگەڵ ئەوەشدا کە ئیبن سەعود زۆر هەولی دا بۆ نەرمکردن و هێواشکردنەوەی ئیخوان، بەڵام ئەوان(بە تایبەتی هێوەکانی فەیصەل دەویش)لە(١٩٢٨)دا هێرشیان کردە سەر عێراق و هێزێکی عێراقیان تێك شکاند و بەوەش ئەو ناوچە بێلایەنەیان بەزاند کە ئاماژەی بۆ کرا ئەمەش بۆ ئەوەی وا پیشانی بەریتانیەکان بدەن کە ئیبن سەعود کۆنترۆڵی نەماوە و ناتوانێت ئاسایش بپارێزێت، لە تۆڵەی ئەوەشدا بەریتانیەکان نەجدیان بۆمباران کرد.

ئیتر ئەمانە ئیبن سەعودیان خستە هەڵوێستەوە و لە کۆنگرەیەکدا لە تشرینی یەکەمی(١٩٢٨)دا رێبەرەکانی یاخیبونەکەی، واتە ئیبن بیجاد و فەیصەل دەویش و ئیبن حیسلەین، لە کار خست و پلەی سەرۆکایەتی هێزەکانی ئیخوانی لێ سەندنەوە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئیبن بیجاد لە(١٩٢٩)دا بازرگانەکانی نەجدی رەشە کوژکرد، ئەمەش بە تەواوی ئیبن سەعودی ساغ کردەوە بۆ ڕوبەڕوبونەوەی یاخیبوانی ئیخوان، بە تایبەتی کە سەرۆکایەتیی تەقلیدی

وەهابی فەتوای دا کە ئەوانە خەوارجن و کوشتاریان دروستە، ئیتر(٢٩)ی ئازاری(١٩٢٩)لە جەنگێکی بنەڕەتیدا لە دەشتی (السبلە) نزیك کۆمەڵگەی (الارطاویة)، بە سوپایەك کە پێك هاتبو لە(٤٠٠٠٠)جەنگاوەر بەرامبەر(٤٠٠٠)ی ئەوان، ڕوبەڕویان بوەوە و سەرەنجام ئیبن بیجاد ناچاری پاشەکشە بو و بە نهێنی گەڕایەوە دواوە، دەویشیش بە سەختی بریندار بو، ئینجا شوێنیان کەوتن هەتا دەویش خۆی دا بە دەستەوە، بەلاّم ئیبن سەعود کە زانی برینەکەی سەختە وازی لێ هێناو ڕۆشت، لە جەنگی(السبلە)و ئەوانی تردا نزیکەی(٥٠٠٠)کەس لە ئیخوان لە خێڵی (مطیر)و(عتیبة)کوژرا.

دوای ماوەیەکیش ئیبن سەعود داوای لە ئیبن بیجاد کرد بۆ کۆبونەوە لە شارۆچکەی(شقراء)یاخود(شقرە) بۆ وتوویژو ئاشت بونەوە، ئەویش بەو داوایە فریوی خوارد و لەگەڵ پەنجا پیاویدا چو بۆ ئەو شارۆچکەیە ،بەلاّم کە گەشتنە ئەوێ ئیبن سەعود فەرمانی دا قۆڵبەست بکرێن و بیانبەن بۆ(الریاض)،کە دواتر لەوێ هەمویان کوشتن هەندێك سەرچاوەش دەڵێن لە بەندیخانەی ئەحسائدا بەند کراون تا مردون و کۆمەڵگاکەشیان واتە (غطغط)بە تەواوی ڕوخێنرا و وێران کرا، پاشان لە ئایاری هەمان ساڵدا ئیبن حیسلەین بە هەمان شێواز کوژرا، چونکە(فهد بن عبد الله جلوی)بانگی کرد بۆ لای خۆی بە مەبەستی پەنادان و ئاشت بونەوە، بەلاّم گرتیان زنجیریان کرد و کوشتیان، لە تۆڵەی ئەوەدا ئیخوان بکوژەکەیان، واتە فهد کە کوڕی(عبد الله بن جلوی)ی ئەمیری(الاحساء)بوو، کوشتەوە، جگە لەوەش ڕێگای نێوان پایتەختی ئیبن سەعود (الریاض)و کەنداویی عەرەبییان گرت.

سەبارەت بە فەیصەل دەویش دوای ئەوەی برینەکانی چاك بونەوە چوە لای نایف کوڕی حیسلەین(کە ئامۆزای ئیبن حیسلەین بو)سەرۆکی نوێی خێڵی

عەجمان، لەوێ لەگەڵ ئەودا دەستی کردەوە بە هێرش، لە ئابی هەمان ساڵیشدا یاخیبوان توشی شکستێك هاتن لەسەر دەستی(عەبدولعەزیزی کوڕی موساعید)ئەمیری حائیل، سەرۆکەکەیان عوزەییز(عزیز)، یاخود(عبدالعزیز)ی کوڕی فەیصەل دەویش و سەدان لە سەربازەکانیان کوژران یان لە جەنگدا لە کەناری بیابانی نەفود دا لەناو چون یان لە بیاباندا بە تینوێتی مردن.

دوای ماوەیەکی کەمیش کۆمەڵێکی گرنگ لە هێزەکانی ئیخوان پاشەکشەیان کرد و خۆیاندا بە دەستەوە ،ئیتر ئیبن سەعود توانی ئابڵوقەی یاخیبوان بدات و ناچاریان بکات خۆیان بدەن بە دەست بەریتانیەکانەوە لە کوەیت لە(١٠)ی کانونی دوەمی(١٩٣٠)دا، لەو سەرکردانەی کە خۆیاندا بە دەست بەریتانیەکانەوە فەیصەل دەویش و نایف بون، کە لە(٣٠)ی هەمان مانگدا بەریتانیا داینەوە بە دەست ئیبن سەعودەوە، ئیتر لە(الریاض)خرانە بەندیخانە....فەیصەل دەویش لە بەندیخانەدا توشی برینێك بو لە قورگیدا تا یەك مانگ بە بێ چارەسەر مایەوە تا مرد.

بەم شێوەیەش ئەوەی ئیبن سەعود دروستی کرد لە کۆتاییدا بو بە بەلاّ بە سەریەوە و دوایش بۆ خۆی لە ناوی برد. لەم لایەنەوە و لە زۆر لایەنی تریشەوە چیرۆکەکەیان لە چیرۆکی سوپای یەنیچەری سەربازانی نوێ دەچێت لە مێژووی عوسمانیدا سەدەی ١٤-١٩، ئەمانیش گۆڕانکارییەك بە سەر شێوازی ژیانیاندا هێنرابو و کۆچ یان پێ کرابو و پەروەردەیەکی تایبەتی کرابون، چونکە ئەم سوپایە لە بنەڕەتدا لە سەدەی(١٤ز)دا لەو گە نجە مەسیحیانە پێك هێنرا بو کە لە ناوچەکانی بەلقانەوە هێنرابون و کرابونە موسوڵمان و کۆمەڵێك یاسای توند لەوانە شێوازی ژیانی ڕەبەنی یان بە سەردا سەپێنرا بو، بە هۆی کارامەیی سەربازییانەوە لە سەدەکانی(١٥ز)و(١٦ز)دا

پلەو پایەیەکی زۆریان هەبو و بونە هێزێکی سیاسیش لە ئیمپراتۆریەتی عوسمانیداو لە کۆتایی سەدەی (١٦ز)یشدا یاساو شێوازە تایبەتیەکانیان(وەکو رەبەنی)لەسەر سوك کراو لە سەدەی (١٧ز)و(١٨ز)دا نەخشەی چەندین کودەتای سەربازییان داڕشت و لە سەدەی (١٩ز)دا دژایەتی ئەو چاکسازیانەیانکرد کە بە شێوازی ئەوروپایی هێنران بە سەر سوپادا و کاتێکیش ئەو سوپا نوێیە راگەیەنرا، ئەمان یاخی بون، تا لە حوزەیرانی(١٨٢٦)دا سوڵتان مەحمودی دوەم (١٧٨٤-١٨٠٨-١٨٣٩)دوای ئەوەی خۆیان بە دەستەوە نەدا بە زەبری تۆپ زۆربەیانی لە سەنگەرەکانیاندا کوشت ئەوانەش کە گیران لە سێدارە دران.

شایەنی باسە هەمو ئیخوان بەشدارییان لە یاخیبونەکەدا نەکردبو ئەوانەی لایەنگریی خۆیان بۆ ئیبن سەعود پاراستبو لە کۆمەڵگاکانی خۆیاندا مانەوە و حکومەتیش بەردەوام بو لە پشتگیریکردنیاندا و وەکو هێزێکی ئایینی کاریگەر مانەوە، لە کۆتاییشدا لە گاردی نیشتمانیی سەعودیدا توانەوە.

بێ گومان تا ئێستاش نەوەی ئیبن عەبدولوەهاب بە ناوی(ال الشیخ)دەسەڵاتی خۆیان پاراستوە و دەستیان گرتوە بەسەر ژیانی ئایینیدا، چونکە وەزیری (دەعوە و ارشاد)لەو وڵاتەدا هەمیشە کەسێکە لە بنەماڵەی (ال الشیخ)یان نەجدیەکان بە گشتی و زۆربەی ئەو زانا ئایینیانەی کە دەستیان گرتوە بەسەر کاروبارە ئایینیەکاندا هەر لەو بنەماڵەیەو لە نەجدیەکانن و بە فتوای ئەوان هەر شتێك پەسەند دەکرێت.

هۆکارەکانی سەرکەوتنی ڕێبازی وەهابی

سەرکەوتن و زاڵبونی ڕێبازی وەهابی چەند فاکتەر و هۆکارێکی هەیە لەوانە:

١.دواکەوتویی و سروشتی بیابانی ناوچەی نەجد و زاڵبونی شێوازی ژیانی بیابانشسنی و خێڵەکی و کێشمەکێش و هێرش و تالأنکردنی نێوان خێڵەکان بە سەریدا، لەم ژینگەیەشدا ئاشکرایە کە کولتور و بەرژەوەندیی خێڵی زاڵ و سەرکەوتو لە هێرشەکاندا دەبێتە واقیع، گومانیشی تێدا نیە کە ئیبن عەبدولوەهاب لە مەڵبەندە دێرینەکانی شارستانێتیدا، وەکو عێراق و سوریا و میسر، نەیدەتوانی ڕێبازە هەژار و سادە و ساکارەکەی بڵاو بکاتەوە، جگە لەوەی ناوچەی نەجد و نیمچە دورگەی عەرەبی بە گشتی دەسەڵاتێکی بەهێزو خاوەن ڕەگ و ڕیشەی مێژووی و نەتەوەیی تەواوی تیدا نەبو وەکو ئەوەی لە وڵاتانی تری دەوروبەردا هەبو، بەڵکو ئەوەی هەبو دەسەڵاتی کاتی و ناوچەیی بچوکی هەندێك خێڵی یەکتر خۆر بو، بۆیە بنەماڵەی سەعودی بە پشتگیری ئایدۆلۆجیایی و وەهابی بە ئاسانی توانی زاڵ ببێت بە سەر ناوچەکەدا، بە شێوەیەکی گشتیش ڕێبازی وەهابی بانگەوازێکی ئایینی نوێ بو لەوانەی لە سەردەمی نوێدا لە چەند لایەکی جیهانی ئیسلامیدا سەریان هەڵدا و هەر یەکەیان سودی بینیوە لە کولتور و بارودۆخی ناوچەیی، وەکو ئایینی بابی یاخود بەهائی (البابیە)یاخود(البهائیە)لە ئێراندا کە پەرەپێدانی بیرۆکەی (المهدی)ە کە لەوێ ئەو بیرۆکەیە برەوی تەواوی هەیە، هەروەها وەکو ئایینی قادیانی (القادیانیە)لە هیندستان کە گونجاندنێکە لە نێوان کۆمەڵێك ئایینی جیاوازدا(بە تایبەتی ئایینی ئیسلامی و مەسیحی و هیندۆسی)کە ئەوەش لە هیندستاندا واقعێکە ،بە هەمان شێوە ڕێبازی وەهابیش سودی

بینیوە لە ژینگەی بیابانی و خێڵەکیی نەجد و نیمچە دورگەی عەرەبی،ئەم ڕەگ و ڕیشەو بارودۆخەی نەش و نمای ڕێبازی وەهابی تا ئێستاش بە ڕوونی بە ڕێبازەکە وە و بە شوێنکەوتوانیەوە دیارە،وەکو بێئاگابونی پێشەوایانی ڕێبازەکە لە کەلە پوری ئیسلامی و ئەو زانستە ئایینی و زمانەوانی و سروشتی و عەقڵیانەی کە لە ڕابردودا گەشەیەکی زۆریان کردبو، بۆ نمونە زانستە ئاایینیەکانی وەکو (اصول الفقه) کە بیرێکی یاسایی و میتۆدێك بۆ مامەڵە لەگەڵ دەقە پێچەوانەکان و بۆ بەراوردی دەقەکان وەکو زنجیرەی گێڕەرەوەکان و وەکو ناوەڕۆکیش،کە ئەمەش هەمووی ڕێگە دەدات بە فرەیی بیرو ڕا لە بابەتە فیقهیەکاندا،هەروەها وەکو(اصول الدین)یاخود(علم الكلام)کە بوار دەرەخسێنێت بۆ مشت و مڕی عەقڵی لەسەر بیرو باوەڕەکان،ئەمانە لای ئەوان بایەخێکی ئەوتۆیان پێ نادرێت،هەروەها زانستە زمانییەکانی وەکو(النحو)و(التصريف)و(الاشتقاق)و(المعانى)و(البيان)و(البديع)و(الوضع) و(العروض)و...کە ئەمانە دوازدە زانستەکە پێك دەهێنن کە لە ڕابردوی کولتوری ئیسلامیدا مەرجێك بون بۆ خوێندنەوەی دەقی ئایینی،لە لای پیاوی ئایینی وەهابی بایەخیان پێ نادرێت بەڵکو بە خرا پی باسیان دەکرێت(وەکو ئەوەی پێیان وایە زانایانی زانستی نەحو مرۆڤی خراپ و بێ ئایین بون)،هەر بۆیە مەلای وەهابی بەوە ناوی ڕۆشتوە کە زمانی عەرەبی بە باشی نازانێت و هەڵەی زمانەوانی دەکات لە دوان و نوسین و لە خوێندنەوە و ڕاڤەی دەقەکاندا،هەروەها ئەو زانستە سروشتیانەی کە لە رابردودا زانا ئایینیەکان بایەخیان پێ داوە،وەکو(الطبيعيات)و(الفلك و الاسطرلاب)و(علم االهيئة) کە بەرامبەری فیزیا یان میکانیکای ئێستەیە...ئەمانە لای پێشەوای وەهابی هیچ گرنگییەکیان نەبوە بەڵکو بە قەدەغە و نا ڕەوا دانراون،هەروەها زانستە

عەقڵیەکانی وەکو (المنطق)و(الحكمة)و(علم االإلهي) یان(الإلهيات)،کە ئەمەیان میتافیزیکا یان فەلسەفەی یەکەم دەگرێتەوە ،وەهابیەکان ئەمانە بە گومڕایی دەزانن و فێربونیان قەدەغە دەکەن،هەروەها وەهابیەکان بێئاگان لەو ڕێ و شوێن و شێوازەی کە لە بیری ئایینی ئیسلامیدا بۆ مامەڵە لەگەڵ چەمك و بنەما ئایینیەکاندا چەندین سەدە بۆ جێگیر ببو،وەکو جیاوازی لە نێوان(فرض) و (سنة) دا لە ئەرکە ئایینیەکاندا ،جیاوازی لە نێوان ئەوەی (قطعي)ە لە ئاییندا و ئەوەی (ظني)ە و دەکرێت مرۆڤ لێی دەربچێت و (تاويل)بکرێت یان فەرامۆش بکرێت،بەڵکو لای مرۆڤی وەهابی ئەوەی لە ڕواڵەتی قورئان و فەرمودەی دروست (صحيح)ەکاندا هاتوە پێویستە بە ڕەهایی و بەبێ چەند و چون و لێکدانەوە جێبەجێبکرێت،بە بێ جیاوازی لە نێوان بنەڕەتی و لاوەکیدا یان ڕواڵەت و کرۆکدا،ئەمانەش لەبەر ئەوەی ڕێبازی وەهابی هەمو کەلە پوری ئیسلامی لە قورئان و کۆمەڵێك فەرمودەی پەسەندکراو و نوسراوەکانی ئیبن تەیمیە و ئیبن قەییم و ئیبن عەبدولوەهابدا کورت کردوەتەوە و ئەوەی دەمێنێتەوە قەدەغەی دەکەن و لای لێ ناکرێتەوە،جگە لەوەی هەمو زانستە ئایینیە ئیسلامییەکان لە زانستەکانی فەرمودە دا کورت دەکەنەوە،بە شێوەیەك (فیقه) تەنها دەبێتە کۆمەڵێك فەرمودەی هەڵبژاردە..جگە لەمانەش دەبینین بە تەواوی شێوازی ژیانی خێڵەکی لە هەڵس و کەوت و دیمەنی پێشەوایانی وەهابیدا ڕەنگ دەداتەوە ، وەکو پشتبەستنیان بە دەسەڵاتی خێڵەکانیان و شێوازی جل و بەرگیان کە هەمان جل و بەرگی خێڵەکانی بیابانە (بە شێوەیەك بە پێی جل و بەرگەکانیان دەڵێیت سەرۆك خێڵ و عەشیرەتن)و جیاوازە لەوەی بینراوە لە

جل و بەرگی پیاوی ئایینی ،بۆ نمونە مێزەریان گۆڕی بە پارچەیەك قوماشی سپی كە دەیدەن بە سەریاندا.

٢.لە جیهانی ئیسلامییدا لە چەند لایەكی تردا بانگەوازی پێشینەگەرایی (السلفیە)بەرز كرایەوە، چونكە چەند زانایەكی ئایینی دەركەوتن كە بانگەشەیان كرد بۆ شوێنكەوتنی ڕێبازی پێشینان (السلف)لە تێگەیشتنی ئایین و دەقە ئایینیەكاندا و ویستیان گیانێكی نوێ بكەنەوە بە بەری بنەما ئایینیەكاندا دوای ئەوەی ئەو بنەمایانە ببونە بەشێك لە كولتوری ناوچەیی، ئەوەش بە گەڕانەوە بۆ خودی دەقەكان و شێوازی موسوڵمانە یەكەمەكان لە بیری ئایینی و تێگەیشتنی دەقە ئایینیەكانداو تێپەڕاندنی كەلە پوری فیقهی و عەقیدەیی كەڵەكەبوی چەندین سەدە كە گەیشتبوە دۆخێك كە هیچ كەسێك نەیدەتوانی بۆ خۆی لە دەقە ئایینیەكان بگات و چەمكی فیقهی و عەقیدەییان لێ گەڵاڵە بكات، چونكە ئەوە دەبێتە ئیجتیهاد و ئیجتیهادیش هەزار ساڵ لەوە پێش دەروازەكەی داخرابوو، بەڵكو ئەوانەش كە لە ڕابردودا (موجتەهید)ی ناوخۆی (مەزهەب) بون (واتە ئەو فیقهەی كە توانای دەستنیشانكردنی پەسەندترین بیروڕای ناو ڕێبازێكی فیقهیی دیاریكراوی هەبوو)، ئەوانەش گوایە نەمابون ئیتر لە بریی دەقەكان كۆمەڵێك ڕێباز و داب و نەریت برەویان هەبو، بۆیە چەند پێشەوایەكی ئایینی لە چەند لایەكی جیهانی ئیسلامیدا دەركەوتن كە بانگەشەیان كرد بۆ پشتگوێ خستنی ئەو كەلە پورە داخراوەی كە لە لایەن چەند ڕێبازێكی دیاری كراوە وە قۆرخ كرابو و گەڕانەوە بۆ شێوازی پێشینان لە ئایینداریدا كە دۆخی پێش هاتنە كایە و جێگیر بونی ڕێبازەكانە، واتە بانگەشەیەكی دوو لایەنە بو بۆ پێشینە گەرایی و بۆ پشتگوێ خستنی ڕێبازە باوەكان ،ئەو پێشەوا ئایینیانەش

هەندێكیان هاوچەرخی ئیبن عەبدولوەهاب بون و هەندێكی تریشیان دوای ئەو هاتون و پشتگیرییان لە ڕێبازەكە كردوە.لەوانە :

-زانای ئایینی یەمەنی (محمد بن اسماعیل الامیر الصنعانی)(١٦٨٨-١٧٦٨)خاوەنی (سبل السلام)لە بواری فیقهیی فەرمودەدا ،ئەمە هاوچەرخی ئیبن عەبدولوەهاب بوە و هۆنراوەیەكیشی هەیە بۆ ستایشی بانگەوازەكەی ئەو، هەروەها كتێبی (تطهیر الاعتقاد عن درن الشرك و الالحاد)ی نوسیوە كە لەم كتێبەدا بیروڕاكانی جیاوازییەكی ئەوتۆیان لە گەڵ بیروڕاكانی ئیبن عەبدولوەهابدا نییە.

-زانایەكی ئایینی یەمەنی تر بە ناوی (محمد المرتضی) (١٧٩٠) مردوە كە بەر هەڵستیی سروتی تایبەتیی دەروێشەكانی كردوە.

- پیشەوای ئایینی هیندی (شاە ولی اللە) (١٧٠٣-١٧٦٢)، خاوەنی (الحجە االلە البالغە) و(التفهیمات الالهیە) و (انفاس العارفین)،كە هاو چەرخی ئیبن عەبدولوەهاب بوە و ،(١٤)ساڵیش لە مەدینە وانەی فەرمودەی خوێندوە و، بانگەشەی كردوە بۆ چاكسازیی ئایینی و یەكخستنی چوار ڕێبازەكە و ڕێبازەكانی تەصەووف و كردنەوەی دەروازەی ئیجتیهاد و بوژاندنەوەی ڕەسەنایەتیی ئیسلامی و ڕۆڵی زۆری بینیوە بۆ ژیاندنەوەی دەسەڵاتی ئیسلامی لە هیندستاندا ،بەم شێوەیەش بنەمایەكی دانا بۆ ئاراستە ئیسلامییە نوێیەكانی هیندستان و ڕێی خۆشكرد بۆ گەشەكردنی ڕێبازی ئیسلامی لە هیندستاندا كە لە بنەماكانیدا زۆری لە وەهابیەت دەچێت.

-زانای ئایینی یەمەنی زەیدی (محمد بن علی الشوكانی)(١٧٦٠-١٨٣٤)، خاوەنی (نیل الاوطار) لە بواری فیقهیی بەراورد دا و (فتح القدیر)لە لێكدانەوەی قورئاندا ،هەروەهاا كتێبی(التحف فی مزهب السلف) ی نوسیوە

كە (دار الافتاء) لە سعوديە چاپی كردوە وهەروەها كتێبی (شرح الصدور بتحريم رفع القبور) كە ئەم بابەتەش لەو بابەتانەيە وەهابيەكان بايەخی پێ دەدەن.

-زانای ئايينی هيندی و پاشای هەرێمی (بەهوپال) لە هيندستان (صديق حسن خان) (١٨٣٢-١٨٨٩)، خاوەنی (فتح البيان فی مقاصد القران) كە لێكدانەوەی قورئانە و (الدين الخالص) لە بابەتی يەكتا پەرستيدا.

-فەرموده بێژی هيندی (محمد بشير بن محمد االسهسوانی) (١٨٣٤-١٩٠٨) كە كتێبێكی نوسيوه بە ناوی (صيانه الانسان عن وسوسه الشيخ الدحلان) كە وەلأمدانەوەی نوسينەكانی زانای ئايينی حيجازی (زينی دحلان)(١٨١٦-١٨٨٦)ە دژی ڕێبازی وەهابی ئەم كتێبەی (السهسوانی)يش بە كۆشش و پاكنوسی (محمد رەشيد ڕەزا)بلأو كراوەتەوه.

-مێژوو نوس و زانای ئايينی عێراقی (محمود شكری الالوسی) (١٨٥٧-١٩٢٤) خاوەنی (بلوغ الارب فی معرفه احوال العرب) كە كتێبی (غايه الامانی فی الرد علی النبهانی)ی نوسيوه بۆ بەرگری لە ئيبن عەبدولوەهاب، هەروەكو عەودالّی بيروباوەڕ و نوسراوەكانی ئيبن تەيمييە و ئيبن قەييم بو.

-زانای ئايينی ميسری (محمد رەشيد ڕەزا) (١٨٦٥-١٩٣٥)، خاوەنی گۆڤاری (المنار) و (تفسير المنار) كە لێكدانەوەی قورئانە بە سودبينين لە كۆڕەكانی محەمەد عەبدوه. (محمد رەشيد ڕەزا) دوای ئەوەی نەقشبەندی بو ڕێبازی وەهابی پەسەند كرد و بەرگری لە بانگەوازەكەی ئيبن عەبدولوەهاب كرد و لە بلأوكردنەوەی نوسراوەكانی ئەودا ڕۆڵێكی زۆری هەبوە، ئەمەش زياتر بەهۆی ئەوەی كە (محمد رەشيد ڕەزا) داخ لە دلّ بوو لە خانەدانەكانی بنەمالّەی هاشمی كە بە درێژايی (٧٠٠)سالّ لە حيجازدا فەرمانڕەوا بون بۆيە

پشتگيری وەهابيەتی كرد چونكە دەسەلأتی هاشمييەكانی لاواز كرد و پاشان نەيهێشت. .ئەوەش زياتر لە كتێبێكيەوە دەردەكەوێت بە ناوی (الوهابيون و الحجاز).

-فەرموده بێژی ميسر لە سەردەمی خۆيدا (احمد محمد شاكر) (١٨٩٢-١٩٥٨)، كە لێكۆڵينەوە و پەراوێزێكی چاپكراوی هەيە لەسەر كتێبی (يەكتا پەرستی) (كتاب التوحيد)ی ئيبن عەبدولوەهاب.

-خانەدان و زانای ئايينی حيجازی (محمد نصيف) (١٨٨٤-١٩٧١)كە ڕۆڵێكی گەورەی هەبوە لە چاپكردن و بلأوكردنەوەی نوسراوەكانی ئيبن تەيمييەو ئيبن قەييم و ئيبن عەبدولوەهابدا.

پاشان هەندێك نوسەر و بيرمەندی ئيسلامی كەوتنە بەر كاريگەريی ڕێبازی وەهابی و بانگەشەی سەلەفيەت و گەڕانەوە بۆ سەر بنەڕەتی ئيسلام، وەكو (ئەبولئەعلای مەودودی) (١٩٠٣-١٩٧٩) لە (المصطلحات الاربعة في القرآن) و (الحكومة الاسلامية)و(منهاج الانقراب الاسلامي)و نوسراوەكانی تريدا و (سەييد قوتب) (١٩٠٦-١٩٦٦)لە (معالم في الطريق) داو (محمد قوطب)لە هەمو نوسراوەكانيدا.

لە ڕێگەی ئەمانەشەوە و وەهابيەت و بيری سەلەفيەت لە بيری ئيسلاميی نوێدا هێلأنەی كرد و ئاڕاستەی ئيسلامی ڕاستەقينە بو بە ئاڕاستە وەهابيەكە يان ئاڕاستەيەك كە بايەخ بدات بە شێوازی پێشينان (السلف) لە ئايندای و بيری ئايينيدا و هەموگەشەكردنێك لەو بوارەدا بداتە دواوە و لە بير بەرێتەوە و تەنها ئاوات بخوات بە سەردەمی ئيسلامی زێڕين.

لێرەوە مەودودی كەوتە ڕەخنە لە كۆمەڵگا ئيسلامييە نوێكان لەسەر ئەوەی بە تەواوی شەريعەت جێبەجێناكەن و ئەوەی بە هەڵگەڕانەوە دانا و خەڵكی هەڵنا

بۆ ڕاگەیاندنی جیهاد دژی ئەو حکومەتانەی ئیسلام جێ بەجێناکەن و ملکەچی (حاکمیە)ی خوا نابن..مەودودی کاریگەری ڕونی لەسەر (سەیید قوتب) بیرمەندی کۆمەڵەی برایانی موسوڵمان(الاخوان المسلمون) بەجێ هێشت و ئەمیش وەکو مەودودی و توندتریش چونکە سەیید قوتب توشی توندوتیژی و سەرکوتکردن و بێبەشکردنی سیاسی هات لە لایەن ناسیۆنالیزمی یاخود دیکتاتۆریی ناصریەوە، مێژووی خەباتی پێغەمبەر و هاوەڵانی و پێشینانی موسوڵمانانی دەکردە بنەمای ئایدۆلۆجیایەکی شۆڕش بۆ زیندوکردنەوەی خیلافەت و خۆ بەختکردن لە پێناوی ئەو ئامانجەدا..ئەوەش سەرەتا بە کارکردن بۆ هەڵگێڕانەوی ڕژێمە فەرمان ڕەواکان کە نوێنەری نەفامی (جاهلیە)ن سەبارەت بە (محمد قوتب)یش ئاشکرایە کە هەڵگری بیرێکی جیهادی تیۆریە جگە لەمانەش شەپۆلێکی بیری سەلەفی لە ناوەندەکانی برایانی موسوڵماندا بڵاو بووەوە و چەندین کەسایەتی سەلەفی لەناو ئەو کۆمەڵەیەدا دەرکەوتن، ئەوانەش وەکو (احمد التویجری)لە سعودیە و (الشیخ عبد المجیدالزندانی)لە یەمەن و (الشیخ عمر الاشقر)لە ئوردن و (الشیخ عصام البشیر)لە سودان ، کە هەڵوێستی ئەمانە لە بابەتە سیاسیەکاندا لە چوارچێوەی گشتی هەڵوێستی کۆمەڵەی برایان دەرناچێت بەڵام هەڵگری بیری ئایینی سەلەفین و لەم لایەنەوە کاریگەریی خۆیان هەیە.

٣.سەر هەڵدانی وەهابیەت هاوکات بو لەگەڵ سەردەمێکی نوێ و بارودۆخێکی نوێدا، لەبەر ئەمەش بە نوێکردنەوە (التجدید)و چاکسازی (اصلاح)هاتە پێش چاو و ناسرا، هەروەها سەر هەڵدانی شانشینی سەعودی دوای ڕوخاندنی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و نەمانی دەسەڵاتی خانەدانەکان (الاشراف الحجاز)ئەو بیرۆکەیەی لە هزری خەڵکدا دروست کرد کە وەهابیەت ئاڕاستەی

نوێی جیهانی ئیسلامە دوای سەردەمانی تاریکی و ژێر دەستەیی دەسەڵاتی عوسمانی و هاشمی..لە کاتێکدا نوێگەری ئیسلامی ئەگەر شتێکی وا بونی هەبێت هیچ بەشدارییەکی ڕاستەقینەی وەهابیەتی تێدا نیە، بەڵکو ئەوەی هەیە لە ئیسلامی میسریدا بەرجەستە دەبێت کە بە ئاڕاستەی جەمالودینی ئەفغانی (١٨٣٨-١٨٩٨)و موحەمەد عەبدوە (١٨٤٩-١٩٠٥)گەشەی کرد..بەڵکو تا ئێستاش ڕێبازی وەهابی نەیتوانیوە گوتارێك بەرهەم بهێنێت کە وەڵامی پێداویستییە فکریەکانی سەردەم بداتەوە، تا ئێستاش دامەزراوەی ئایینی وەهابی دانی نەناوە بە ڕەوایی و دروستی زانستە سروشتیەکان و ڕاستی زانستیی وەکو سوڕاندنەوەی زەویدا، ئەم دیاردەیەش لە ناو مەلایانی دامەزراوە ئایینیەکەدا ئاشکرایە بە شێوەیەك کە زۆرێك لە خەڵکی سەعودیە گوێ ناگرن بۆ ئەو مەلا وەهابیانە مەگەر تەنها بۆ هەندێك وردەکاری پاك و خاوێنی و پەرستشەکان نەبێت، چونکە دڵنیان کە ئەوانە هیچی تر نازانن و سەر دەر ناکەن لە بابەتەکانی سەردەم و وەکو کۆمەڵێك پیر و بە ساڵاچو بۆیان دەڕوانن...

سەبارەت بەو پێشەوا ئایینیانەی دەرەوەی دامەزراوەی ڕەسمییش کە بیرێکی ئایینی سیاسیان پەرە پێداوە، وەکو (سفر الحوالی) و (سلمان العودە) و (ناصر العمر) و کەسانی تر، ئەمانەش خۆیان هەڵ دەقورتێنن لە کێشە سیاسیەکان بە هەمان شێوازی سادەی (حەڵاڵ) و (حەرام) ی فیقهیی تەقلیدی و بە پشت بەستن بە چەمکە کۆنەکانی (الولاء و البرء)و (دار الاسلام و دار الحرب)...بۆیە هەڵوێستیان بەرامبەر هەر کێشەو پێشهاتێك تەنها ڕەتکردنەوەی ئایینی و قەدەغەکردن و فەتوای حەڵاڵی خوێنی بەرامبەرە.

٤.بێئاگایی موسوڵمانان بە گشتی لە مێژووی راستەقینەی وەهابیەت و دەسەلاّتی سەعودی-وەهابی.

٥.بیرۆکەی یەکتا پەرستی و شوێنکەوتنی شێوازی پێشینان (السلف) هەمیشە لە کولتوری ئیسلامیدا بیرۆکەیەکی سەرنج ڕاکێش و خۆشەویست و لەبەر دلاّنە و زوبەزو پشتیوان و لایەنگر پەیدا دەکات،وەهابیەتیش لەسەر ئەو بیرۆکەیە وەستاوە.

٦.وەهابیەت وەکو ڕێباز و وەکو تەوژم بایەخی بنەڕەتیی بە چەند بنەمایەك داوە کە هەمان ئامانجەکانی ئیسلامن لە کاتی سەر هەڵدانیدا،ئەو ئامانجانەش وەکو یەکتا پەرستی و جیهاد کە دوو ئامانجی هاوکار و پەیوەستی ئیسلامن لە ساتی سەر هەڵدان و بلاّوبونەوەیدا.

لە کاتێکدا ڕێباز و کۆمەڵە ئیسلامییەکانی تر زیاتر بایەخیان بە ئامانجی تر داوە چونکە ئەو کۆمەلاّنە خۆماڵیکراو بون و شێوازی بەرایی ئیسلامیان دوپات نەکردوەتەوە،لەبەر ئەمەش ڕێبازی وەهابی بوەتە نوێنەرێکی ڕاستەو خۆ و ڕەسەنی ئیسلام.

٧.وەهابیەت بو بە ئایدۆلۆجیایەکی عەرەبی لە نیمچە دورگەی عەرەبیدا بۆ جیا بونەوە لە ئیمپراتۆریەتی عوسمانی،واتە جیابونەوەی سیاسی لە شێوەی جیابوونەوەی کولتوری و ئایینی و مەزهەبیشدا خۆی دەرخستوە..ئیسلامی عوسمانی بریتی بوو لە ئیسلامی ڕێبازی حەنەفی ئاسانکار و تەصەووف و تەریقەت و تەکیە و خانەقا و کوڕ و ئەڵقەی سەمای دەروێشانی مەستی تەریقەتی مەولەوی لەگەڵ پلە و پایەی ئایینی سوڵتان و (شیخ الاسلام) ی ئیستەنبوڵ..لە بەرامبەردا ئیسلامی وەهابی بریتی بو لە ڕووتکردنەوەی ئیسلام لە هەر خۆماڵیکردن و گونجاندنێك لەگەڵ کولتوری ناوچەییدا لە

ڕێگەی تەصەووف و بیری فەلسەفی و عیرفانی و ئەدەب و هونەرە وە .هەر بۆیە دژایەتیکردنی عوسمانییەکان بۆ ڕێبازی وەهابی دوو لایەنە بو،لایەنی سیاسی و سەربازی و لایەنی کولتوری و مەزهەبی،واتە بە هێزی سەربازی و بە قەڵەمی زانای ئایینی ڕوبەڕوی وەهابیەت بونەوە،چونکە وەهابیەتیش بە هەمان شێوە دوو لایەنە بو،دەکرێت پەرە گرتنی زیاتری ڕێبازی شیعەش لە ئێراندا لە سەرەتای سەدەی (١٦ز)ەوە هەر وەکو ئایدۆلۆجیایەکی جیابونەوە لە دەسەلاّتی عوسمانی سوننی لێك بدرێتەوە، نمونەیەکی تریش تەریقەتی سەنوسی (سوننی –مالیکی)ە لە لیبیا کە لە کاتی خۆیدا وەکو ئایدۆلۆجیایەك بەکار هاتوە بۆ ڕوبەڕوبونەوەی عوسمانیەکانیش و ئیتالیەکانیش.

٨.بە هەمان شێوە ڕێبازی وەهابی و دەسەلاّتی سەعودی هەستی نەتەوەیی عەرەبییان بوژاندەوە و وەهابیەت بوە ئایدۆلۆجیایەکی ناسیۆنالیستی بۆ عەرەب و نیمچە دورگەی عەرەبی لە بەرامبەری گەلانی دەوروبەردا بە تاییەتی تورك،ئیتر سەر لە نوێ بیری (فتوحات)ی عەرەبی و خەلیفەی عەرەبی بوژایەوە و وەکو پەتایەك هەمو چینەکانی گرتەوە هەندێکیان پێشبینی ئەوەیان دەکرد کە ڕۆژێك دێت کەسێکی عەرەب لەسەر تەختی خیلافەت ببینن..ئەوەش چونکە لە سەردەمی عەبباسیەکانەوە دەسەلاّتی راستەقینە لە دەستی عەرەبدا نەمابو و فارس و تورك زاڵ ببون بە سەر دەسەلاّتی سیاسی و هەتاکو ئاینییشدا بۆیە کاتێك دەوڵەتی سەعودی هاتە کایەوە دوەم دەوڵەتێکی عەرەبیی پوخت(خالص)بو دوای دەوڵەتی ئەمەوی..هەر بۆیە دەسەلاّتی سەعودی لە سروشت و تاییە تمەندییەکانی و ئایدۆلۆجیایدا دەچێتەوە سەر دەوڵەتی ئەمەوی.

٩.ئەو گەندەڵی و قۆرخکاریەی کە دامەزراوە ئایینیەکان و هەمو دامەزراوە کۆمەڵایەتیەکانی گرتبووەوە.بۆ نمونە چینی دەروێشەکان لە تورکیای عوسمانیدا کە تۆڕێکیان لە ئیمپراتۆریەتا پێك هێنابو ببونە چینێکی لاورگە و مشە خۆر و بێبەرهەم و بێزرا و کە بارێك بون بە سەر کۆمەڵگاوە، جگە لەوەی بەشێکیان ئاما نجی سەرەتایان بەردابو و جگەرەکێشان و مەینۆشی لە ناویاندا بڵاو ببووەوە، هەروەها پیشەی فتوادەری بە بارێکی خرا پدا بە کەڵك دەهێنرا و ببوە گاڵتەیەك بە دەستی خەڵکەوە بە شێوەیەك بە پارەیەکی کەم هەمو جۆرە فەتوایەك دەست دەکەوت، هەروەها ناسناو و پلە ئایینیەکان بۆ مەبەستی تاکە کەسی و بەکەڵکهێنانی رەشە خەڵك و پێکەوەنانی ماڵ و سامان و خۆ سە پاندن بەکار دەهێنران.

بۆ نمونە پلەیەکی ئایینی زۆر بچوکی وەکو (حاجی)واتە ئەوەی لە سەردانی شوێنە پیرۆزەکان دەگەڕایەوە، لە کولتوری عوسمانیدا ئەو کەسە دەسەڵاتێکی کۆمەڵایەتیی پەیدا دەکرد و زۆر جار ئەو دەسەڵاتەی بۆ بەرژەوەندی خۆی بەکار دەهێنا..جگە لەوەی خەڵکێکی زۆر بە سەر مزگەوت و پەرستگا و گۆڕ و مەزارگەکانەوە خۆیان دەژیاند و جەماوەرێکی ساویلکەیان بە کەڵك دەهێنا.ئیتر جگە لەو هەموو پلە و ناسناو و دەسەڵاتە پاشکۆیە ناوچەییانەی کە دەوڵەتی عوسمانی لە هەمو لایەکی ئیمپراتوریتیدا چاندبونی و بۆ چەوساندنەوە و پەیوەندیی نێوان ئاغاو خزمەتچی دروست ببو، ئەمانە هەموی نەخۆشی درێژخایەنی جەستەی ئیمپراتوریەتی عوسمانی بون و هەمو کۆمەڵگایان گرتبووەوە نەك تەنها دامەزراوە ئایینیەکان، ئیتر بارودۆخەکە گونجاو بو بۆ هاتنەکایەی وەهابیەت و بەشێکی زۆر لە رەخنەکانی لە

دامەزراوە ئایینیەکان و لە (تورکەکان) پاساویان هەبو، کە ئەمەش هێزێکی سەرباری بە وەهابیەت بەخشی.

١٠.تەشەنەکردنی نارەزامەندی بە هەمو ویلایەت و کەرتەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانیدا واتە هەمو خەڵك لە سوخرەکێشانی ئالی عوسمان بێزار ببون و دەنگی نارەزایی و بانگەشەی سەربەخۆیی لە هەمو لایەکەوە سەریان هەڵدابو..چونکە جگە لەوەی دەوڵەتی عوسمانی چەند سەدەیەك بۆ پلەی خیلافەت و سەلتەنەتی زەوت کردبو و دەسەلاتی یەکەمی قۆرخ کردبو، لە دواییدا هەمو دامەزراوە و دام و دەزگاکانی گەندەڵ و نەشیاو و نە توانا ببون و تەنها بارێکی گران بون بەسەر ژیانی خەڵکەوە، جگە لەوەش قەتارەیەك لە پاشاوات و بە گلەری لە هەمو لایەکدا لە پاشکۆی خۆیدا دروست کردبو کە هەمیشە چاوەڕێی (خەتی شەریف)ی(فرمان)ی سوڵتان و (بابی عالی)بون و میلیشیاکانیشیان هێزێکی بێ کۆت و یاسا بون و لە کاتی دواکەوتنی موچە (جامکیە)و ئازوخەکانیان یان کاتی گرانی و قات و قڕیدا دەستیان دەدایە ڕێگرتن و فڕاندن، ،ئینجا ئاشکرایە کاتێك نارەزایی لە شارەکاندا سەر هەڵ بدات کە مرۆڤ لە شاردا فێری ملکەچی و بێوەیی دەبێت ئەوا لە بیاباندا دەگاتە ئەوپەڕی، ئەم بارودۆخەش بە گشتی لەبار بو بۆ هەمو بانگەشەیەکی جیا خوازی و وەهابیەتیش سودی لەم بارودۆخە بینی.

١١.زاڵبونی وەهابیەکان بەسەر مەڵبەندە ئیسلامیە گرنگەکان و شوێنەوارە پیرۆزەکانی سەر هەڵدانی ئیسلامدا، کە ئەمەش وای کردوە لەبەر چاوی خەڵکدا وەکو خاوەن و پارێزەری ئیسلام دەر بکەون و بتوانن ڕێباز و شێوازی ئایینداری خۆیان بسە پێنن.

١٢.بە کەڵکهێنانی وەهابیەت لە لایەن ئەمیر و پاشا سەعودیەکانەوە بۆ بەهێزکردنی دەسەڵاتی بنەماڵەو فەراهەمهێنانی بنەمایەك بۆ (شەرعیەت) ی دەسەڵات بەو پێیە کە پێشەوایەکی ئاینی(وەهابی)و فەرمانڕەوایەکی موسوڵمانی •سەعودی)ڕێك کەوتون بۆ جێبەجێکردنی ئیسلام وئەمەش بارودۆخێکی لەباری ڕەخساند بۆ پەرەگرتنی ڕێبازی وەهابی، جگە لە سودبینینی فەرمانڕەوای سەعودی لە شارەزایی و دۆستایەتیی بێگانە لە هەمو قۆناغێکدا، سەرباری ئەو پیترۆڵیەی کە لە بیاباندا هەڵ قوڵا و بو بە سەرمایەیەکی مفت بۆ بنەماڵەی سەعودی و بودجەی بانگەوازی وەهابی ،لە واقیعدا پیترۆڵ دوژمنترین دوژمنی عەرەب و خۆرهەڵاتی ناوەڕاستە و فاکتەری هێشتنەوەی هێزەکانی دواکەوتن و دیکتاتۆریە..بازی خێرای پیترۆڵ کارێکی کردوە کە حکومەتی سەعودی توانیویەتی بودجەیەکی گەورە تەرخان بکات بۆ بانگەوازی وەهابی ،ئەوەش ڕاستەوخۆ لە ڕێگەی بودجەی وەزارەتی (دەعوە و ئیرشاد)و دامەزراوەی ئاینی ڕەسمیەوە کە دەگاتە یەك ملیار دۆلار لە ساڵێکدا کە ئەمەش بودجەی دەوڵەتی یەمەنیە بۆ دوو ساڵ یان نا ڕاستەو خۆ لە ڕێگەی ڕێکخستنی کۆمەڵە خێرخوازییەکان و قافڵەی بانگخوازانەوە..هەروەها سەعودیە توانیویەتی ملیارەها دۆلار تەرخان بکات بۆ دامەزراندنی کۆمەڵێك ڕێکخراو، لەوانە :

-رایەڵی جیهانی ئیسلامی (رابطة العالم الاسلامي)ساڵی (١٩٦٢)کە لە (١٢٠)دەوڵەتدا نوسینگەی هەیە.

-خانەی دارایی ئیسلامی (دار المال الاسلامی)کە ئەمەش تۆڕێك دامەزراوەی هەیە بۆ پارەدارکردنی بڵاوکردنەوەی وەهابیەت، گرنگترینیان :

دەفگەرایی‌و توندوتیژی   ژیلوان شۆڕش محمد صالح

بانکی ئیسلامی فەیصەل(مصرف فیصل الاسلامی)کۆمپانیای ئیسلامی بۆ وەبەرهێنان لە کەنداودا (الشرکة الاسلامیة للاستثمار بالخلیج)و کۆمپانیای دەستەبەریی ئیسلامی (شرکه التکافل الاسلامی).

-ڕێکخراوی فریاگوزاری ئیسلامی (منظمة الاغاثة الاسلامیة)،کە سەدەها مزگەوتی بۆ هەمان مەبەست دروست کردوە و هەمیشە فریاگوزاری موجاهیدان بوە لە هەمو لایەکی جیهاندا، کەڵکێکی زۆریشی بە کار و بەرنامەکانی بن لادن گەیاندوە، وەزیری بەرگریی سەعودی ئەمیر سوڵتان بن عبدالعزیز بۆ خۆیشی ئەو ڕێکخراوەی پارەدار کردوە.

-ڕێکخراوی گە نجانی ئیسلامی (منظمة الشبیبة الاسلامیة) کە هەڵدەستێت بە پێگەیاندنی بانگخواز و هەڵگری بانگەوازی وەهابی.

-بانکی ئیسلامی بۆ گەشە پێدان (البنك الاسلامی للتنمیە)کە سەعودیە بە سەدا سی سەرمایەکەی تێیدا بەژدارە.

ئەمەش سەرباری پاشکۆی کاروباری ئیسلامی لە هەمو باڵوێزخانە سەعودیەکاندا، کە نزیکەی ٨٠٠ بانگخوازی وەهابی بە ڕێوەی دەبەن کە بەرگری (حصانە)ی دیپلۆماسییان هەیە، هەروەکو سەعودیە، بە تەواوی بێت یان بە بەشداری ، پرۆژەی دامەزراندنی ٢١٠ سەنتەری ئیسلامی و ١٥٠٠ مزگەوت و ٢٠٠ کۆلیجی ئیسلامی و ٢٠٠٠ خوێندنگەی پارەدار کردوە، لە جیهاندا بەڵکو دامەزراوەی حەرەمەین (مؤسسة الحرمین) بە تەنها خۆی لە ساڵی (٢٠٠٠)دا ١١٠٠ مزگەوت و خوێندنگە و سەنتەری ئیسلامی کردوەتەوە و ١٣ ملیۆن کتێبی ئیسلامی چاپکردوە و ٣٠٠٠ بانگخوازی خستوەتە گەڕ، سەرەنجامیش دەبینین کە وەهابیەت و دەسەڵاتی سەعودی هەمیشە توانیویانە خەڵك و ویژدانی خەڵك بکرن.